

BOEKBESPREKINGEN

ALGEMEEN

- Daniel Woolf, *A Global History of History* 399
 Jacalyn Duffin, *History of Medicine. A Scandalously Short Introduction* 400
 Marcel Broersma en Joop W. Koopmans eds., *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* 401

OUDHEID

- Tom Boiy, *Babylon. De echte stad en de mythe* 403

MIDDELEEUWEN

- Sarah Neumann, *Der gerichtliche Zweikampf: Gottesurteil – Wettstreit – Ehrensache* 404
 Suzan Folkerts, *Voorbeeld op Schrift. De overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis* 405
 Anton Kos, *Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en de ontwikkeling van de Gooise marken* 407

NIEUWE TIJD

- Gea van Essen, *Bouwheer en bouwmeester. Bouwkunst in Groningen, Stad en Lande* 408
 Albert Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden'. *Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen* 409
 Christoph Rella, *Im Anfang war das Fort. Europäische Fortifizierungspolitik als Instrument zur Welteroberung* 411
 Roger Chickering en Stig Förster eds., *War in an Age of Revolution, 1775-1815* 412

V. NIEUWSTE TIJD

- Raymond Kubben, *Regeneration and Hegemony. Franco-Batavian Relations in the Revolutionary Era* 413
 Stefania Barca, *Enclosing Water. Nature and Political Economy in a Mediterranean Valley* 415
 Jonathan Steinberg, *Bismarck: A Life* 416
 Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* 418
 Myriam Everard en Ulla Jansz eds., *De Minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme* 419
 Brian Dudley Barrett, *Artists on the Edge. The Rise of Coastal Artists' Colonies* 420
 Eva Rovers, *De eeuwigheid verzameld. Helene Kröller-Müller* 421
 Antonio Cazorla Sánchez, *Fear and Progress: Ordinary Lives in Franco's Spain* 423
 Günter Grau, *Lexikon zur Homosexuellenverfolgung 1933 bis 1945* 424
 Susan Hogervorst, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück* 426
 Alexander Heldring, *Het Saramacca Project. Een plan van joodse kolonisatie in Suriname* 427
 Els Witte, *Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa* 429
 Vincent Dujardin, Michel Dumoulin, Marnix Beyen en Philip Destatte, *Nieuwe Geschiedenis van België. Deel III: 1950-heden* 430
 Benita Blessing, *The Antifascist Classroom*; André Steiner, *The plans that failed. An Economic History of East Germany* 432
 Hanco Jürgens, Jacco Pekelder, Falk Bretschneider en Klaus Bachmann eds., *Eine Welt zu gewinnen! Formen und Folgen der 68er Bewegung in Ost- und Westeuropa* 434

Was historiografie, opgevat als de geschiedenis van de geschiedschrijving, ooit een triomfantelijk verhaal over ‘verwetenschappelijking’ van het historisch bedrijf sinds Herodotus, Guicciardini of Ranke, tegenwoordig worden zulke *Whig*-verhalen alom in twijfel getrokken. Er waait een gezonde revisionistische wind door het vak, die resulteert in minder teleologische en geografisch veel ruimer opgezette studies. Wie tegenwoordig historiografie doceert, kan niet om Sima Qian of de oude Indiërs heen. Maar met dit afscheid van het oude *master narrative* rijst de vraag: had historiografie vanouds geen didactische functie?

Ze liet studenten immers kennismaken met een wetenschappelijke traditie die deze nieuwkomers, op hun beurt, geacht werden voort te zetten. Hoe kunnen we zo’n ‘inwijding in een traditie’ overeind houden en tegelijk erkennen dat geschiedschrijving op westerse leest slechts één traditie onder vele is?

Nog niet eerder kwam ik een boek tegen dat op deze vraag zo’n voorbeeldig antwoord geeft als *A Global History of History* van Daniel Woolf. De titel geeft al aan dat de Canadese historograaf behoort tot het revisionistische kamp. Liever dan, zoals gebruikelijk, over historiografie te spreken – schriftelijke representaties van het verleden – opteert Woolf voor ‘history of history’, waarin ook, bijvoorbeeld, orale tradities ter sprake kunnen komen. Ook kiest hij uitdrukkelijk voor een ‘global history’, die uitvoerig ingaat op Javaanse *babad*s (historische poëzie), Thaise *phongsāwādān* (dynastieke kronieken) en Turkse *vak’anüvis* (analisten in dienst van het hof). Deze thematische breedte is één van de sterke kanten van Woolfs boek.

Maar dit is nog niet alles. Terwijl sommige revisionisten het hierbij laten – hun lezers in arren moede achterlatend met een hoeveelheid informatie waarin geen patroon valt te ontwaren – relateert Woolf het verhaal dat hij vertelt voortdurend aan het oude *master narrative*, met Herodotus, Guicciardini en Ranke in de rol van *founding fathers*. Allereerst legt de auteur geregeld uit waarin en waarom hij afscheid neemt van dit eurocentrische (of beter: eurosolipsistische) verhaal. Vooral *The Idea of History* van R.G. Collingwood fungeert zodoende als achtergrond waartoe Woolf zich voortdurend verhoudt.

In de tweede plaats doet hij niet mee met de revisionistische mode Ranke *cum suis* te bagatelliseren. Integendeel, zijn bespreking van deze Duitse historicus is uitvoerig en ter zake deskundig. Ook docenten die gewend zijn langdurig stil te staan bij de infrastructuur van de negentiende-eeuwse historische wetenschap, bij de verschillende soor-

ten sociale en economische geschiedenis die de twintigste eeuw heeft voortgebracht of bij geschiedfilosofische debatten rond Carl Hempel en Hayden White, staan niet met lege handen als zij dit handboek voorschrijven. Vrijwel alle *highlights* uit het oude verhaal hebben ook in het nieuwe een plekje gekregen.

Dit is mogelijk doordat Woolf, in de derde plaats, zijn ‘global history’ adresseert aan geschiedenisstudenten die het vak op een westerse manier in de vingers moeten krijgen. Die bevinden zich tegenwoordig overal ter wereld. Uitvoerig legt de auteur namelijk uit hoe westerse

geschiedschrijving in een tijdperk van kolonialisme en imperialisme wereldwijd geëxporteerd werd. Daarbij beklemtoont hij, tegenover menige postkolonialist, dat deze export een kwestie van aanbod én vraag was: ‘As formidable as the collective Western imperial apparatus was, it could not have converted long-standing East Asian historiographies to “modern” methods had there not been both an inclination on the part of reformers within those countries to adopt European practices, and a flexibility in, and variety among,

those practices which made them adaptable to very different soil’ (pp.399-400).

Zodoende is het dominante thema in Woolfs verhaal niet de triomfantelijke zegetocht van westerse historiografische praktijken, maar een ietwat droevige ‘reduction over the course of many centuries in possible pathways to the past’ (pp.14-15). Natuurlijk is Woolf niet blind voor de alternatieven die, vooral in Azië, voor geschiedschrijving op westerse leest worden ontwikkeld. Ook beklemtoont hij, net als Peter Novick, hoezeer de westerse traditie momenteel tot op het bot verdeeld is over methodologische en kentheoretische principes. Maar deze fragmentatie doet niets af aan het feit dat vele eerbiedwaardige ‘pathways to the past’ buiten de *mainstream* westerse traditie onder invloed van die laatste, als bijna dode talen, op het punt staan te vergaan.

Of dat erg is? Hoewel Woolf gehecht is aan de westerse traditie – zijn hele boek is in die geest geschreven – is hij ook humanist genoeg om deze verschraling te betreuren. Het is toch louter verlies als andere vragen, andere genres, andere verhoudingswijzen tot het verleden verdwijnen? Deze delicate zoektocht naar een evenwicht tussen verbondenheid met de eigen traditie en belangstelling voor alternatieve tradities is de voornaamste reden waarom Woolfs boek veel overtuigender uitvalt dan menige andere revisionistische studie.

Natuurlijk valt op *A Global History of History* ook wel

ALGEMEEN

Verarmd door de opmars van westerse historiografie

Daniel Woolf, *A Global History of History* (Cambridge University Press; Cambridge 2011) 568p., €30,95
ISBN 9780521699082

wat aan te merken. Ik noteerde enkele kleine fouten – ‘the Spanish Netherlands’ hielden lang vóór 1830 op te bestaan (p.350) – en raakte niet in alle gevallen overtuigd door Woolfs selectiecriteria. Zo krijgen historiografische *mediators* – mensen als Yao Congwu, die in de jaren 1920 in Berlijn studeerden en in China pleitbezorgers werden van rankeaanse bronnenkritiek – wel erg veel aandacht. Ook frappeert het dat de Hebreeuwse geschiedschrijving, die in Europa en ook in de Nieuwe Wereld uitermate invloedrijk geweest is, slechts twee pagina’s krijgt toebedeeld. Bovendien blijft het, didactisch gesproken, bezwaarlijk dat er zoveel namen en boektitels over de lezer worden uitgestort.

Misschien leent het boek zich daarom het best voor een werkcollege, waarin elke week één van de tekstfragmenten die Woolf in grijze kaders presenteert centraal staat. Zo’n werkcollege is wellicht ook de aangewezen plek om van gedachten te wisselen over de meest fundamentele vraag die *A Global History of History* opwerpt: hoe willen we ons verhouden tot al die tradities die wij westerlingen bedoeld of onbedoeld hebben buitengesloten?

Herman Paul
Universiteit Leiden

Jacalyn Mary Duffin is hoogleraar medische geschiedenis aan Queen’s University in Kingston, Canada. Nadat zij in 1974 haar studie geneeskunde had afgerond legde zij zich toe op de geschiedenis van de wetenschappen, meer in het bijzonder op die van haar oorspronkelijke vak. De eerste druk van het hier besproken handboek verscheen in 1999. In de loop van de volgende tien jaar verschenen zes herdrukken en onlangs werd deze geheel herziene tweede versie uitgegeven. Duffin heeft niet alleen een aanstelling bij de medische faculteit, maar ook bij filosofie, geschiedenis en pedagogiek. Deze interfacultaire aanstelling weerspiegelt het interdisciplinaire karakter van de medische geschiedenis. In Nederland is een dergelijke samenwerking veel minder goed mogelijk omdat de medische faculteiten hier een veel lossere relatie hebben met de overige onderdelen van de universiteiten.

Een tweede opmerkelijk aspect van Duffins aanstelling is de omstandigheid dat zij binnen elk hoofdvak van de medische opleiding een module aanbiedt. Daardoor wordt een academische verdieping voor studenten op zijn minst vergemakkelijkt. Deze worden zo immers telkens weer geconfronteerd met collega’s uit het verleden die volstrekt overtuigd waren van de gegrondheid van opvattingen of therapieën die tegenwoordig worden afgewezen. De introductie van *double-blind* onderzoek en de *Randomized Controlled Trial* heeft zonder twijfel veel nuttige kennis gegenereerd. Maar, zoals Duffin herhaaldelijk benadrukt, een onbedoeld effect van deze ontwikkeling is dat geneeskundigen in opleiding geneigd zijn aan te nemen dat de medische wetenschap nu in staat is om harde kennis voort te brengen terwijl het vroeger allemaal

ALGEMEEN

De vrolijke geneeskunde

*Jacalyn Duffin, History of Medicine. A Scandalously Short Introduction (University of Toronto Press; Toronto 2010) 480 p., ill., €63,99
ISBN 9780802098252*

vooral dilettantenwerk was dat niemand serieus kan nemen. Een kennis-making met de geschiedenis van het vak zorgt er voor dat zij inzien dat de productie van kennis een sociaal-cultureel proces is en dat opvattingen over wat een feit of causaliteit is tijdsbepaald zijn.

De opzet van dit handboek is gebaseerd op de manier waarop de medische geschiedenis bij Queen’s University wordt aangeboden. In elk hoofdstuk staat de geschiedenis van een bepaald onderdeel van de geneeskunde centraal. Zo wordt in het tweede hoofdstuk de geschiedenis van de anatomie behandeld, waarbij wordt begonnen bij de Egyptenaren om daarna in tamelijk hoog tempo de klassieke oudheid en de middeleeuwen te bespreken. Pas bij de anatomie van de renaissance, komt Duffin echt op dreef en ook in de negentiende eeuw maakte dit onderdeel van de medische wetenschap weer een snelle ontwikkeling door. Duffin is een goed docente en heeft dus oog voor anekdoten. Zo bespreekt zij gedetailleerd de praktijken van misdadigers die in de negentiende eeuw aan de groeiende vraag naar snijmateriaal tegemoet kwamen door mensen te vermoorden en de lichamen te verkopen aan medici, die er op hun beurt voor kozen geen lastige vragen te stellen.

In de volgende hoofdstukken worden andere thema’s besproken, zoals de geschiedenis van de fysiologie en de pathologie, de farmacie, de chirurgie en de gynaecologie, of die van hulpmiddelen zoals de stethoscopen ‘and other gadgets’. Maar ook de status en de opleiding van geneeskundigen komen aan bod. In het laatste hoofdstuk worden adviezen gegeven aangaande de manier waarop een beginnend medisch historicus een onderzoek kan opzetten. Zelf karakteriseert Duffin haar boek als een schan-

dalig korte introductie. Dit is natuurlijk vooral een erg geestige kwalificatie en geen enkele lezer zal instemmen met deze negatieve benaming. Maar dat het hier om een relatief korte inleiding gaat, staat buiten kijf. Dat is echter juist één van de beste eigenschappen van dit boek. De gevorderde medisch historicus zal in dit handboek weinig tegenkomen waarmee hij voordien geheel onbekend was. Maar voor de beginners is dat anders. Elk hoofdstuk is in wezen een *crash course* in de geschiedenis van een bepaald onderdeel van de geneeskunde en zo kan men snel vertrouwd raken met de grote lijnen. Andere handboeken bieden zonder twijfel veel meer details maar zijn ook veel dikker. Bovendien gebruikt Duffin een taal die de beginnende historicus niet meteen zal afschrikken, al slaagt zij er niet altijd in om medisch jargon te vermijden. De Nederlandse lezer zal dan ook een woordenboek

bij de hand moeten houden. Een andere eigenschap die het lezen voor een Nederlandse student geschiedenis of geneeskunde niet zal vergemakkelijken, is de nadruk op de ontwikkelingen in het Engelstalige deel van de wereld. Hoewel ook Frankrijk regelmatig aan bod komt – Duffin is immers een Canadese – is de aandacht voor ontwikkelingen elders wat karig. Deze geografische voorkeur leidt hier en daar tot merkwaardige situaties. Zo wordt Herman Boerhaave in de tekst wel genoemd, maar komt hij niet in het register voor, terwijl dit laatste wel geldt voor Diana, Princess of Wales, van wie op pagina 278 de uitspraak wordt geciteerd: ‘If men had to have babies, they would only ever have one each.’

Hans de Waardt

Vrije Universiteit Amsterdam

‘Wie een dagblad leest, weet, hoe op datzelfde oogenblik door duizenden anderen op dienzelfden avond of op dienzelfden morgen in hetzelfde vaderland gelijke toespraak van het blad wordt afgelezen’, zo constateerde de antirevolutionaire staatsman Abraham Kuypers bij zijn vijfentwintig jarig jubileum als hoofdredacteur van *De Standaard* in 1897. Niet alleen las men op hetzelfde moment dezelfde informatie, ook veroorzaakte deze informatie bij de lezers een vergelijkbare aanvoeling. Kuypers bezat een profetisch inzicht in de betekenis van de massamedia als moderne ceremonie en de nationalisering van de massa door nieuwe, uitgevonden tradities. Zijn antirevolutionaire zuil was bij uitstek een ‘verbeelde gemeenschap’ die zichzelf als minderheidspartij tot geestelijke kern van de Nederlandse natie maakte. Het is deze gedachte van de symbolische constructie van gemeenschap, door Benedict Anderson geëxposeerd in zijn *Imagined Community* van 1983, die door een aantal Groningse historici tot uitgangspunt is genomen voor een aantrekkelijke bundel over identiteitspolitiek. Terecht wordt Kuypers stijl van politiek bedrijven in Marcell Broersma’s inleiding als kenmerkend voorbeeld van de Nederlandse medialisering van de politieke cultuur rondom 1900 opgevoerd, al speelt de voorman der kleine luyden in deze bundel verder geen rol. Dit lijkt na het lezen van bovenstaand voorbeeld een gemiste kans, want Kuypers blik reikte verder dan die van Anderson (of zijn Duitse tegenhanger Jürgen Habermas).

ALGEMEEN

Gemedialiseerd nationalisme en het succes van identiteitspolitiek

Marcel Broersma en Joop W. Koopmans
eds., *Identiteitspolitiek. Media en de
constructie van gemeenschapsgevoel
(Verloren; Hilversum 2010) 186 p., ill.,
€19,- ISBN 9789097041199*

De populistische voorman had oog voor machtsvorming en de politiek van de antithese: identiteiten worden immers geconstrueerd door in- en uitsluiting. Anders dan in de inleiding wordt gesuggereerd lijken de meeste auteurs er echter niet op uit om Andersons begrippenkader op dit punt nog eens nauwgezet te doordenken en herijken. De notie van verbeelde gemeenschap wordt in de meeste bijdragen losjes toegelicht aan de hand van een grabbelton aan historische casestudies. Niettemin fungeert Andersons constructivistische visie op politieke cultuur voor

deze bonte verzameling als een *eye opener*.

Ik noem in de eerste plaats het hierboven gesignaleerde aspect van gelijktijdigheid van de consumptie van massamedia, dat zo kenmerkend was voor culturele natievorming. Kuypers medium was de krant (zo ook bij Anderson), maar al in 1570, 1672 en 1747 werd de Nederlandse culturele natievorming gestimuleerd door ware pamflettenoorlogen, zoals in Joop Koopmans bijdrage over de papieren strijd van patriotten en orangisten overtuigend wordt betoogd. De negentiende-eeuwse dagbladpers komt in deze bundel nauwelijks aan bod. Maar dit wordt ruimschoots gecompenseerd door Bas de Jongs bijdrage over het in het interbellum vormgegeven Nederlandse omroepbestel, dat als slotstuk van het verzuilingsproject aan de wieg stond van de huidige mediademocratie. Toegespitst op de VARA laat hij zien hoe de radio zich ervoor leende om een losse groep luisteraars

door gelijktijdig opgeroepen ideeën en emoties tot een groep te smeden. Tegelijk blijkt uit de wijze waarop de arbeidersomroep zijn negentiende-eeuwse retoriek van de klassenstrijd verruilde voor die van de gemeenschapsgedachte, hoe deze verbeelde gemeenschap als 'rode familie' integreerde binnen het vaderlands bestel waartoe men eerder niet behoorde. Meer nog dan de dagbladpers creëerde de radio bovendien een gemedialiseerde intimiteit. Commentators als de socialistische kopman Kleerekoper schiepen een nieuwe politieke stijl waarbij de hierboven door Kuyper gememoreerde 'toespraak' geleidelijk plaatsmaakte voor 'een stem in de huiskamer'.

Ook film leende zich voor deze gemedialiseerde nationalisering, zoals blijkt uit een bijdrage over de vooroorlogse bioscoopjournaals en de door de Vereniging voor Volkcultuur voor communistische gemeenschapsvorming in Nederland ingezette Sovjet-films als Eisensteins *Potemkin*. Daarnaast benadrukt Gerrit Voerman ook de eigen rituelen en symbolen, kalender, Lenincultus en eschatologische verwachting als typerend voor de verbeelde gemeenschap van het communisme; een linkse kerk die misschien wel in de eveneens in deze bundel genoemde multatuliaanse *Ideën* van de radicale vrijdenkersbeweging zijn oorsprong vond. Tegenwoordig lenen echter ook de nieuwe media zich voor transnationale gemeenschapsvorming, zoals blijkt uit Susan Aarsmans bijdrage over Rheingolds boek *Virtual Community*. Het uit utopische communalisme ontsproten hippieproject *The Well* oversteeg als 'counterculture technology' de natie met een nieuwe 'act of imagination' in de vorm van een moderne internetgemeenschap, als voorloper van het huidige WikiLeaks.

Zoals gezegd is machtsvorming een belangrijk punt waarop deze bundel Andersons notie van de verbeelde natie enigszins weet bij te stellen. Dat de samenhang tussen macht en identiteit al dateert uit de oudheid wordt belicht in een fascinerende bijdrage van Onno van Nijf over de Griekse vrijheidspelen en Marathongekte in het Spartaanse Plataea gedurende de Romeinse keizertijd, dat hier wordt opgevat als een symbolisch slagveld. Gevormd in de mythische strijd tegen de Perzen leende de notie van de 'gemeenschap van Hellenen' zich vooral onder Nero voor een hellenistische revitalisering van een Grieks patriottisme, loyaal aan Rome. Een vergelijkbare vorm van identiteitspolitiek voltrok zich na 1870 in het wilhelminische keizerrijk, waar de middeleeuwse Hanze werd gerevitaliseerd tot een geografische werkelijkheid die in de daaropvolgende decennia door middel van atlanten en statistiek ook steeds meer als een geopolitieke *future of the past* werd opgevat. Ontstaan en gedynamiseerd in de context van de Pruisisch-Deense oorlog van 1864 en de vlootpolitiek rondom 1900, zoals blijkt uit Hanno Brands concepthistorische analyse, verwerd de door Duitse economisch historici ontdekte Hanze tot een ideologische legitimatie ('blutmassige Grundlage') van Hitler's

Lebensraumgedanke, die in het Derde Rijk zou uitmonden in de *Ostkolonisation*. Belangwekkend is de suggestie dat deze ideologische vermenging van geschiedschrijving en identiteitspolitiek nog onverminderd doorwerkt in het tegenwoordige concept van de Nieuwe Hanze, dat (ontstaan in Zwolle!) binnen het tegenwoordige Europa van regio's opnieuw buitengewoon populair is in Duitsland en de Baltische landen. Omgekeerd zien we bij de in deze bundel behandelde Ierse diaspora en de door Barbara Henkes beschreven *Spaltung* van een Duits-Nederlandse familie voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, hoe mensen letterlijk en figuurlijk elkaars taal niet meer spraken. Zoals vele migranten nog dagelijks ervaren, leefde de verloren *Heimat* slechts in brieven voort.

Hiermee raken we, tot slot, aan nog een andere continuïteit in de moderne cultuur van Europa. Evenals latere internetgoeroes vormden negentiende-eeuwse statistici, zoals in deze bundel door Dirk Jan Wolfram wordt opgemerkt, een internationale groep met zowel utopische als technocratische idealen waarbij een sociaal-darwinistische agenda samenging met een *mapping* van de natie. Het succes van deze beweging mag blijken uit de cruciale betekenis van de statistiek voor de moderne natie, en in de wijze waarop statistische informatie tot op heden bijdraagt aan de vorming van ruimtelijke identiteiten als de eerder genoemde 'Nieuwe Hanze' en de door Marijn Molema behandelde notie van 'Het Noorden' of 'Noord-Nederland'. Identiteitspolitiek is dan ook nauw met hygiënisme en zuiverheid verbonden. Een opmerkelijk voorbeeld geeft Christiana Heiser in de aan haar proefschrift ontleende bijdrage over de Nederlandse *Art & Craft Movement*, die voor de Tweede Wereldoorlog uiteenviel door onderlinge concurrentie van de (Amsterdamse) School van Berlage en De Bazel, en de Haagse van Johan Thorn Prikker. Voor buitenstaanders richtten beide zich op de terugkeer van ambachtelijkheid in reactie op het modernisme. Prikkers internationale, zwierige meubelstijl was in Berlage's ogen echter decadent, verwijfd en 'on-Hollands', terwijl zijn eigen aanhang zich beriep op de 'gezonde smaak' van de stoere, eiken boerenstoel als ijkpunt van de oer-Hollandse traditie. Zoals bekend heeft Berlages 'volkse' gemeenschapsocialisme in de Nederlandse media het pleit gewonnen, en moest Prikker ironisch genoeg naar Duitsland uitwijken om zijn meubels uit te venten. Het laat zien hoezeer identiteitspolitiek met noties van smaak en nationaal erfgoed is omgeven. De stijl waarin de natie zich uitdrukt is die van de dominante cultuur, die zich met het oog op de toekomst het verleden toe-eigent. In dergelijke vertogen, zoals dat van Berlage's rol als stijlvernieuwer die tot op heden heeft standgehouden, is geen plaats voor dissonanties.

Rob van der Laarse

Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam

De stad Babylon heeft altijd sterk tot de verbeelding gesproken. De Babylonische spraakverwarring, de hangende tuinen, de Babylonische ballingschap, Babylon als hoer: aan krachtige beelden geen gebrek. Ook nu nog fungeert de stad als symbool. Saddam Husseins identificatie met het glorieus verleden van zijn verre voorzaten leidde tot een niet altijd even nauwgezette wederopbouw van delen van de ruïne. Het feit dat vervolgens in de Golfoorlog de Amerikanen en de Polen pontificaal een legerbasis op de site van de stad vestigden en daarmee belangrijke archeologische gegevens alsnog verwoestten, is symbool komen te staan voor de respectloze omgang van het Westen met het Irakese culturele erfgoed.

In *Babylon. De echte stad en de mythe* beschrijft Tom Boiy de stad in een ongeveer honderd pagina's. Zo'n slordige drie millennia, plus het *Nachleben*, worden samengevat in hoofdstukken over de geschiedenis, het stadsbeeld, en de beeldvorming. Het samenvatten van die geschiedenis is geen geringe taak, niet alleen vanwege de duur van de beschreven periode, maar ook omdat het bronnenmateriaal zeer onevenwichtig is. De materiële resten van de vroegste fasen zijn onbereikbaar voor de archeologie. De spijkerschriftteksten uit de stad zelf zijn deels nog ongepubliceerd en dekken lang niet alle periodes van de geschiedenis even goed. Tegelijkertijd zijn Grieks-Romeinse, joodse en christelijke tradities over de stad een eigen leven gaan leiden en hebben ze lange tijd de onderzoeksagenda bepaald.

In de drie millennia die de geschiedenis van Babylon beslaat, speelt de stad sterk wisselende rollen. De vroegste geschiedenis, toen in Mesopotamië de eerste steden ontstonden, is zeer slecht gedocumenteerd. Pas aan het einde van het derde millennium voor Christus wordt Babylon enigszins zichtbaar als provinciaal centrum van het Ur III-rijk. Vervolgens is de stad lange tijd niet meer dan een van de spelers in een wisselend krachtenveld van elkaar beconcurrerende stadstaten. In de achttiende eeuw voor Christus, met Hammoerapi, wordt de stad het centrum van een groot territoriaal rijk dat Babylonië, Assyrië en Syrië omvat. Daarna breekt een lange periode van ongeveer 1000 jaar (1595-626 voor Christus) aan waarin de stad in wisselende politieke constellaties geen overheersende rol speelt, maar waarin de cultureel-religieuze status van de stad en met name van de tempel van de god Marduk zeer groot is. Tijdens een tweede bloeiperiode (626-539 voor Christus) weet Babylon onder Nebukadnezar II weer een wereldrijk te veroveren.

De Perzen maken op hun beurt in 539 voor Christus definitief een einde aan de onafhankelijkheid van Babylon, en daarna maakt de stad achtereenvolgens deel uit van de Perzische, Seleucidische en Parthische rijken. Tot in de derde eeuw na Christus blijven de stad en de tempel in stand.

De grote lijnen van de geschiedenis zijn dus bekend, maar het onderzoek naar de stad is misschien wel net zo veel gehinderd als geholpen door de Grieks-Romeinse, joodse en christelijke overleveringen over de stad. Inmiddels is duidelijk dat veel van de ogenschijnlijk concrete gegevens die daarin te vinden zijn veel te serieus zijn genomen. Babylon fungeerde in het discours als een ideaaltype oosterse reuzenstad, waarop zowel sterk utopische als sterk distopische beelden konden worden geprojecteerd en waarop numerieke fantasieën ongehinderd konden worden losgelaten. De zaak werd nog extra complex toen Rome als nieuwe wereldmacht ten tonele verscheen, een stad die op soortgelijke wijze onderwerp was van

extreem negatieve en extreem positieve beeldvorming. Babylon en Rome werden gemakkelijk met elkaar geïdentificeerd, en de beeldvorming begon door elkaar heen te lopen. Het sterkst is dat zichtbaar in de Openbaringen van Johannes, waarin Babylon als hoer wordt beschreven, maar waarbij al in de oudheid zelf werd opgemerkt dat daarmee eigenlijk Rome werd bedoeld.

Boiy is duidelijk meer geïnteresseerd in de echte stad dan in de mythe. De processen van selectiviteit en toe-eigening waarmee beeldvorming normaliter gepaard gaat, worden niet heel diepgaand geanalyseerd. Zijn boek staat in een sterk positivistische academische traditie, waarin het belangrijkste doel is de stad te ontdoen van het narratieve onkruid dat de ruïne heeft overwoekerd. Volgens die opvatting kan het echte Babylon gereconstrueerd worden uit de interne gegevens die spijkerschrifttabletten en de archeologie leveren, en moeten de externe Grieks-Romeinse en Bijbelse tradities daaraan getoetst worden. Die voorzichtigheid ten aanzien van de externe tradities is zeker terecht maar het is de vraag of de scheidslijn tussen mythe en echte stad zo precies is te trekken. Zoals de auteur zelf goed laat zien, leveren ook de interne bronnen de gegevens bepaald niet op een presenteerblaadje aan.

Tegelijkertijd blijft de historische analyse wel heel erg hangen in feitelijkheden. Grotere vragen uit de sociale geschiedenis worden niet gesteld. Heel 'echt' wil Babylon daarmee niet worden en de stad blijft vooral een academisch construct van jaartallen, namen en identificaties.

oudheid

Babylonische beeldverwarring

Tom Boiy, *Babylon. De echte stad en de mythe*
(*Davidfonds/Leuven; Leuven 2010*) 156p., ill.,
€27,50 ISBN: 9789058267191

Het boek bevat een interessant stuk over de culturele implicaties van de aanwezigheid van de Griekse gemeenschap, maar veel meer mensen wonen er niet in Boiy's Babylon.

Misschien is dat ook wel wat veel gevraagd voor een boekje van honderd pagina's. Het werk biedt zeker een goede en bruikbare inleiding op de stad, en bevat een goed overzicht van de stand van het onderzoek. De auteur toont zich een bekwaam uitlegger en loodst op kundige wijze de lezer door de ingewikkelde materie heen. Het boek is prettig geschreven, helder opgezet, en biedt ook

voor geïnteresseerde buitenstaanders een goed startpunt.

Tot slot één echte klacht: bij de afbeeldingen ontbreken onderschriften en bronvermelding. Dat is een slordigheid die de uitgever is aan te rekenen. Maar misschien is het ook wel passend dat de lezer zelf mag bepalen wat hij ziet in een boek over de wisselende betekenissen die aan Babylon zijn toegekend.

Laurens E. Tacoma

Universiteit Leiden

Het is een universeel fenomeen. Alstwee mensen – vooral mannen – een meningsverschil niet met praten kunnen oplossen, gaan ze op de vuist. In diverse culturen is een dergelijk gevecht om het gelijk geritualiseerd. De Yanomamö uit het Amazonegebied bijvoorbeeld, kennen *club fights* waarbij twee tegenstanders elkaar met

lange stokken van twee tot drie meter beurtelings op het hoofd slaan. De mannen van de Yanomamö zijn trots op de littekens die ze hierbij oplopen en scheren hun kruin opzettelijk kaal om deze te tonen. Bij de Inuit (Eskimo's) slaat men elkaar beurtelings met de vuist op de ontblote borstkas. Ook in het Westen komt het tweegevecht voor. Tot in de vorige eeuw kon een *gentleman* een andere *gentleman* uitdagen tot een duel. Dat werd dan uitgevochten met degen, sabel of pistool.

De gerechtelijke tweekamp is de in het rechtssysteem geïncorporeerde en geritualiseerde vorm van het duel. Het was gedurende de middeleeuwen in Europa een manier om uit te maken wie het gelijk aan zijn zijde had als in een rechtszaak andere bewijsmiddelen uitgeput waren. De tweekamp behoorde tot de groep godsoordelen waartoe dan kon worden overgegaan. Het achterliggende idee was dat het oordeel aan een hogere macht – in het Westen de christelijke God – overgelaten werd. Naast de tweekamp bestond er onder andere een heetwaterproef, waarbij de bewijs leverende partij met de blote hand een steen uit een ketel kokend water moest pakken. De mate waarin de hand genas bepaalde zijn gelijk.

Sarah Neumann, verbonden aan de vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Carl von Ossietzky Universiteit van Oldenburg, stelt zich in *Der gerichtliche Zweikampf: Gottesurteil – Wettstreit – Ehrensache* (de

MIDDELEEUWEN

‘Een handvol geweld is beter dan een zakvol recht’

Sarah Neumann, *Der gerichtliche Zweikampf: Gottesurteil – Wettstreit – Ehrensache* (Thorbecke Verlag GmbH&Co Stuttgart; Ostfildern 2010) 268 p., ill., €53,99 ISBN 9783799542845

handelseditie van haar in 2008 verdedigde dissertatie) ten doel om van dit ogenschijnlijk monolithische en onveranderlijke rechtsinstrument juist de discontinuïteit en de diversiteit van verschijningsvormen te onderzoeken. Daartoe maakt ze niet alleen gebruik van rechtsteksten, maar vooral ook van oorkonden, kronieken en andere

literaire bronnen. Ze weet zich gesteund door het vele Duitse, Franse en Engelse historische en rechtshistorische onderzoek dat reeds gedaan is op dit terrein.

Het werk is een degelijk overzicht van de stand van zaken met betrekking tot het onderzoek naar de tweekamp en voegt daar ook zeker een dimensie aan toe door de analyse van goed en breed geselecteerde verhalende bronnen. Het heeft op het eerste gezicht een glasheldere structuur. Na de inleiding bestaat het uit vier hoofdstukken waarin respectievelijk vragen naar het ‘waar’, ‘hoe’, ‘waarom’ en ‘wie’ van de tweekamp worden beantwoord. Na lezing blijft de lezer echter toch licht onbevredigd zitten. Een aantal belangrijke aspecten van de tweekamp blijven onderbelicht of staan verspreid door het hele boek beschreven.

Hoewel Neumann in haar conclusie beweert dat er geen eenduidige chronologisch ontwikkeling van de tweekamp te onderscheiden is, valt daar toch wel iets meer over te zeggen. Uit haar boek wordt namelijk duidelijk dat de tweekamp als godsoordeel in de loop van de middeleeuwen nogal aan zeggingskracht inboette. Ten eerste stond de kerk kritisch tegenover godsoordelen. Op het Vierde Lateraanse Concilie in 1215 werden ze als bewijsmiddel in een rechtszaak verboden. Ten tweede kreeg de koning in de loop van de middeleeuwen een andere verhouding tot het recht. In de vroegmiddeleeuwse peri-

ode was hij zelf nog onderworpen aan het recht, maar alrengs ontstond de idee dat de koning boven de wet stond. Hierdoor werd zijn relatie tot de tweekamp ook anders. Niet langer God, maar de koning moest er op toezien dat een en ander rechtvaardig verliep. Ten slotte werd in de loop van de middeleeuwen het recht op de tweekamp meer en meer het prerogatief van de adel. De betekenis van de tweekamp en de manier waarop hij gebruikt werd in de middeleeuwse samenleving veranderde dus wel degelijk.

Dat brengt ons op een tweede aspect. Omdat Neumann zo veel gebruik maakt van verhalende bronnen zoals ridderromans en *chansons de geste* zijn de koning, het hof en de adel vaak terugkomende motieven. De tweekamp speelde een belangrijke rol in de communicatie tussen de koning en zijn adel, en tussen edellieden onderling. Voor de adel was het bijvoorbeeld een manier om onderlinge verschillen binnen deze heterogene groep te markeren. Een belangrijk principe was namelijk de *ebenbürtigkeit* of standsgelijkheid van de twee partijen die tegenover elkaar in het strijdperk traden. Zo kon de ene partij weigeren met de andere te vechten omdat degene die uitdaagde tot een tweekamp oorspronkelijk uit een lagere stand afkomstig was. Op die manier werd de tweekamp een middel in de wedstrijd om de eer binnen

de adel. Dit aspect is nu verspreid door het hele boek te vinden, maar het zou waarschijnlijk dienstig zijn geweest als het meer de structuur van het boek had bepaald.

Dat geldt ten slotte ook voor de *Ehrensache*, het derde steekwoord uit de ondertitel. Dat de tweekamp een erzaak was wordt door het hele boek wel benoemd, maar niet scherp als variabele gebruikt om variaties en veranderingen mee in beeld te brengen. Eer is bovendien voor een zeer belangrijk deel belichaamd. Dat uit zich in dit verband doordat het als eervol werd gezien wanneer een edelman zich fysiek voor zijn zaak durfde in te zetten door lijf en leden op het spel te zetten in een tweegevecht. De bereidheid om daartoe over te gaan werd vaak al gezien als bewijs van het gelijk van de uitdager. De verhalende bronnen die Neumann aanhaalt, bieden bovendien ongetwijfeld veel gedetailleerde beschrijvingen van het verloop van individuele tweekampen (fictieve of echte) waar veel over de lichamelijke van de tweekamp uit gedistilleerd had kunnen worden. Kortom, een iets andere structuur en iets anders gelegde accenten zouden wat nu een goed en degelijk boek is tot hele spannende lectuur hebben gemaakt.

Han Nijdam

Fryske Akademy (KAW), Leeuwarden

In een heiligenleven (*vita*) komen vaak veel wonderen voor, maar één specifiek mirakel is altijd van doorslaggevende betekenis in de naderende heiligheid. Deze vormt dan een omslagpunt in het verhaal – een moment van inzicht, inkeer of martelaarschap. Vanzelfsprekend kan men vanuit strikt historisch perspectief dergelijke heiligenverhalen niet *au sérieux* nemen. Feitelijke

heid is ver te zoeken en de verteller is per definitie niet objectief, noch geïnteresseerd in het weergeven van een historisch correct verslag, omdat er immers altijd een agenda achter deze teksten schuilt: canonisatie. De teksten zijn logischerwijs ook altijd achteraf geschreven. Lange tijd zijn dit allemaal redenen geweest waarom het genre door historici is genegeerd. Maar er zijn meerdere oorzaken aan te geven voor de historische verwaarlozing. Traditioneel behoorde de bestudering van *vitae* (hagiografie) grotendeels tot het domein van religieuze geleerden, in het bijzonder de jezuïeten, die met vereende krachten de zo belangrijke organisatie van de Bollandisten hebben opgezet. Dit is op zichzelf begrijp-

MIDDELEEUWEN

De Heilige als kompas

Suzan Folkerts, Voorbeeld op Schrift.

De overlevering en toe-eigening van de *vita* van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen (*Verloren; Hilversum 2010*) 311p., ill., €32,- ISBN 9789087041670

pelijk, want het genre is immers onlosmakelijk verbonden met de katholieke religie. Het werk van deze Bollandisten – het ontsluiten van heiligenlevens – was in eerste instantie filologisch van aard.

Interessant is om in dit verband stil te staan bij de wijze waarop de toenemende secularisatie, doorslaggevend na de *sixties*, een impact heeft gehad op de hagiografie. Hierbij toonde het genre zich buitengewoon

lenig ten aanzien van de actualiteit. In de jaren zeventig verscheen een hausse aan publicaties, waarbij wonderverhalen niet meer als tweederangs bronnen werden gezien maar, vanuit een historisch-antropologisch perspectief, een schat aan informatie bleken te bevatten. Zo kan men er van alles vinden over maatschappelijke normativiteit, fantasieverhalen, de verhouding tussen individualiteit en collectiviteit, de betekenis van lichamelijke, ideeën over gêne en schaamteloosheid, *et cetera*. Daarnaast treft men in de verhalen een keur aan informatie over wat wij tegenwoordig vaak onder 'religie' scharen. Vanaf de twaalfde eeuw gingen heiligenlevens steeds meer over

varianten van het kloosterleven die zich destijds ontwikkelden en uiteindelijk zouden leiden tot de laatmiddeleeuwse samenlevingsverbanden waarin leken vanuit een zelfverklaard ideaal onder één dak leefden. Ook bevatten heiligenlevens allerlei interessante informatie over de cultuurhistorische context. Men denke aan het martelaarschap, praktijken rondom relieken, orthodoxie versus heresie, hel en hemel, visioenen, de rol van de priester of de abt in de *vita* – en al datgene wat ook wel herinneringscultuur (*memoria*) wordt genoemd. De wending naar een seculiere interpretatie werd definitief onder invloed van de Franse Annales-school, die hagiografie binnen de folklore plaatste en geesten of andere wonderbaarlijke wezens tot een serieus onderwerp van studie maakte.

Na het schetsen van deze epistemologie is het tijd om de studie van Suzan Folkerts te bekijken, en te onderzoeken hoe zij zich tot deze problematiek verhoudt. Het werk betreft een proefschrift waarin de *vita* van Christina Mirabilis de ‘Wonderlijke’ (ca. 1150-1224) centraal staat. Althans, deze suggestie geeft de titel, maar verderop in het boek blijkt dat Christina slechts één van de ‘lekenheiligen’ is die in deze studie behandeld worden. Hoe de verhouding tussen haar leven en die van andere lekenheiligen er precies uitziet, is niet gauw vast te stellen; daarvoor moet de lezer zich onderwerpen aan een fijnmazig gereconstrueerd web van tekst en context. Christina’s *vita* blijkt vooral interessant binnen de historische context van monastieke onrust, veroorzaakt door de spectaculaire groei van de cisterciënzer orde en het ontstaan van franciscaner en dominicaner ordes, waarop in de late middeleeuwen een wildgroei aan groepen geestelijken en leken zou volgen. Fascinerend is het om te lezen hoe het leven van Christina uitstekend past binnen de contouren van de cisterciënzer mystiek met haar fascinatie voor de lekenorden- en heiligen, en waarom zij daardoor zo hevig is gerecipieerd – inclusief een handschriftelijke revival (pp.117-140). Folkerts beschrijft ook hoe belangrijk met name dertiende-eeuws Brabant was voor de ontwikkeling van ‘lekenheiligen’ en hoe er onder vijftiende-eeuwse devoten sprake was van een opleving, toen kopiïsten verzamelhandschriften van lekenheiligen samenstelden (hoofdstuk 4).

De studie plukt de vruchten van de decennialang opgebouwde expertise op het gebied van hagiografie die Groningen kent, in het bijzonder met betrekking tot vrouwelijke heiligen. De schatplichtigheid aan met name Anneke Mulder-Bakker is duidelijk in de bibliografie terug te zien. Inhoudelijk uit deze invloed zich doordat Folkerts zich niet alleen beperkt tot de teksteditie zelf, maar ook expliciet de receptiegeschiedenis behandelt. Er is zelfs sprake van ‘toe-eigening’. De eerste twee hoofd-

stukken zijn transparant, vloeiend en met een fraai evenwicht tussen algemeenheid en detail geschreven. Ook is de doelstelling duidelijk, namelijk ‘de handschriften met de *vita* van Christina [...] in hun geheel centraal stellen [...] om het hergebruik en de toe-eigening [...] te onderzoeken’ (p.22). Sympathie verdient de wijze waarop Folkerts haar vraagstelling tracht in te bedden binnen een theoretisch kader (‘Material Philology’), al blijft de historiografische problematiek van het genre zoals hierboven geschetst onbesproken. Folkerts heeft aandacht voor gender-vraagstukken, zoals de maatschappelijke positie van Christina als veertigjarige ongetrouwde vrouw (pp.36-37). Vooral na het tweede hoofdstuk verliest Folkerts hier en daar haar analytische blik. Hoewel hoofdstuk 3, over een corpus van lekenheiligen in context, diverse pareltjes aan verhalen bevat, waaiert de tekst herhaaldelijk uit (hoofdstuk 4) – om uiteindelijk terug te keren naar de ‘tekstdrager’ (hoofdstuk 5). De vele filologische tabellen verspreid over het boek zijn van essentiële waarde gezien de doelstelling van de studie.

De vier bijlagen aan het einde van dit boek vormen één derde deel van het totaal en representeren de ruggengraat waarop de studie is gebouwd (pp.227-282). De editie van een Middelnederlandse bewerking van Christina Mirabilis’ *vita* (ms. Utrecht UB, 1016) in bijlage 1 wordt gevolgd door een overzicht van samengestelde handschriften die dertiende-eeuwse *vitae* van een keur aan heiligen bevatten uit de Zuidelijke Nederlanden (bijlage 2). Dit wordt gevolgd door een overzicht aan filologische varianten in de diverse *vitae* van de heilige Christina zelf (bijlage 3). Het boek sluit af met een codicologische beschrijving van geraadpleegde handschriften. Deze vier bijlagen ogen goed verzorgd en zijn uitstekend leesbaar.

De studie bevat, kortom, schitterende literaire passages over heiligen, die vooral interessant zijn voor filologen die de eigenaardigheden van Christina Mirabilis’ *vita* weten te waarderen, maar ook als bron voor de historicus geïnteresseerd in cultuurgeschiedenis. Elk onderzoek naar heiligenlevens eist een grondige voorkennis van handschriftoverlevering, vanwege de steeds unieke wordingsgeschiedenis en verspreiding via kloosters. Hierin toont Folkerts zich, naar mijn mening, van haar beste kant. De contextualisering en een daarbij horende problematisering van de vraagstelling is iets minder sterk. Maar heel erg is dat niet, want ik vermoed dat de auteur zichzelf vooral als filologe ziet – al zegt ze dat niet met zoveel woorden.

Babette Hellemans
Rijksuniversiteit Groningen

Van wie is de wildernis? Anton Kos stelt in dit werk dat agrarische gemeenschappen in meer of mindere mate aangewezen waren op de gronden die niet in cultuur waren gebracht: heidevelden, bossen en moerassen gaven een noodzakelijke aanvulling op de bestaansmiddelen van middeleeuwse en vroegmoderne boeren. De boerengemeenschap maakte gebruik van deze 'gemene gronden', waar gejaagd, gevestigd en voedsel verzameld werd. Bovendien kon daar vee geweid en hout gesprokkeld worden. Maar wanneer er geen beperkingen opgelegd werden aan het gebruik van deze economische ruimte, konden de gronden uitgeput raken. Het gebruik moest daarom wel gecoördineerd worden.

In *Van meenten tot marken* onderzoekt Anton Kos hoe de bewoners van het Gooi het gebruik van de wildernis in goede banen hebben proberen te leiden. Tussen 968 en 1280 was het Gooi een domein van de Sint Vitus-abdij in Elten (bij Emmerich in Duitsland). De bewoners maakten gebruik van de wildernis zonder dat het recht daartoe ergens stond opgetekend of schriftelijk was gereguleerd. Dit werd pas een kwestie toen de Hollandse graaf Floris V na een slepend conflict het Gooi in handen kreeg van abdis Godelinda, in 1280. De graaf werd erfpachter van alle gezagsrechten en het domein, en zou in theorie ook over de wildernis gaan beschikken.

De Gooiers vreesden dat deze machtsovername gevolgen zou hebben voor hun gebruik van de gemene gronden en besloten zich te organiseren. Dat deden zij aanvankelijk waarschijnlijk in meenten, lokale overheden die het beheer van de gemene gronden voor hun rekening namen; en later in marken, gebruikersorganisaties die onafhankelijk van het plaatselijk bestuur functioneerden. De regelgeving van de marken is neergelegd in schaarbrieven, die voorschriften bevatten over het gebruik van weide- en heidegronden en venen, en in bosbrieven voor het gebruik van de bossen. Aan de hand van deze reglementen trachtten de Gooiers de uitputting van de gemene gronden tegen te gaan.

Hoe kon het collectief goed rentmeesterschap afdwingen? De gebruikersorganisaties bepaalden wie gebruik mochten maken van de wildernis en in welke mate. Zo kwam er een verdeelsleutel voor de hoeveelheid vee die huishoudens mochten laten grazen op de gemene gronden. Daarbij werd er onder meer gelet op burgerlijke staat en bovendien hadden de inwoners van de enige stad

van het Gooi, Naarden, ook weer afwijkende rechten. Vreemdelingen konden geen rechten op de gemene gronden verwerven, maar dat weerhield hen er niet van naar het Gooi te trekken. In 1455 verbood de marke-organisatie mannen van buiten om stedeling van Naarden dan wel dorping in het Gooi te worden. Vrouwen waren welkom, maar zij konden niet de rechten op de gemene gronden erven van hun autochtone echtgenoten. Natuurlijk lag in deze vormen van diversificatie de kiem van vele conflicten en daarom werden de schaar- en bosbrieven ieder drie keer herzien tussen 1364 en 1568.

Tot overmaat van ramp nam de landsheer, de Bourgondische hertog Karel de Stoute, aanstoot aan het zelfbestuur van de Gooiers: zij hadden onafhankelijk van de landsheerlijkheid nieuwe reglementen opgesteld en handhaafden die ook. Aanvankelijk ging het Hof van Holland mee in de bezwaren van de hertog, maar in 1474 boekten de Gooiers succes toen zij in hoger beroep gingen bij de Grote Raad van Mechelen. Aan de hand van een ingewikkeld compromis werd het oude gebruiksrecht

van de gemene gronden zo geherformuleerd dat het paste binnen de relatief nieuwe Romeinsrechtelijke kaders die de landsheer hanteerde.

Daarmee kwam trouwens nog geen einde aan het geouwtrek om het Gooi: tot in de twintigste eeuw hielden de Gooise boeren vast aan hun gebruiksrechten op de gemene gronden. Generaties bestuurders trokken de wenkbrauwen op als zij geconfronteerd werden met gebruiksgerechtigden van de gemene gronden, de erfgooiers. In 1912 werd hun organisatie, de Vergadering van Stad en Lande, omgevormd tot een vereniging van erfgooiers die uiteindelijk in 1971 werd geliquideerd. Pas toen kwam er een einde aan een institutie waar buitenstaanders zich al aan het einde van de middeleeuwen geen raad meer wisten.

Van meenten tot marken is een buitengewoon grondige studie naar het beheer van het niet-in-cultuur gebrachte land. Naar mijn mening doet Kos zijn eigen werk zelfs tekort door in de ondertitel de tijdspanne 1280-1568 te hanteren, omdat hij in feite in 968 begint en in een uitvoerig laatste hoofdstuk ook nog eens de ontwikkeling van de Gooise marken van 1568 tot 1979 beschrijft. Dat die diachrone insteek weinig ruimte laat voor een bredere inkadering is goed te begrijpen, hoewel de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat Kos wel degelijk zijn best daartoe

MIDDELEEUWEN

Van wie is de wildernis?

Anton Kos, Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en de ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568) (Verloren; Hilversum 2010) 445p, ill., €33,- ISBN 9789087041809

doet, door de lezer aan de hand van studies naar gemene gronden elders in Nederland en Europa wat houvast te bieden.

Wat ik echter een beetje mis is de problematisering van het fenomeen 'gemene gronden'. Kos stelt dat deze onmisbaar waren: 'Voor de akkerbouw en veeteelt waren gemene gronden en bossen noodzakelijk, sterker, zonder dergelijke gronden kon er geen succesvol agrarisch bedrijf worden gevoerd' (p.28). Maar elders in Holland kwamen die gemene gronden in de late middeleeuwen nauwelijks meer voor, terwijl er daar natuurlijk wel degelijk aan ak-

kerbouw en vooral veeteelt werd gedaan. Blijkbaar kon de plattelandsbevolking ook wel zonder meenten en marken die gebruik van de wildernis reguleerden, wat de vraag opwerpt waarom juist de Gooiers vasthielden aan deze organisatiestructuur. Dat neemt natuurlijk niet weg dat Kos een studie heeft geschreven die, vooral dankzij de lange tijdsspanne, een bijdrage levert aan de literatuur over de evolutie van sociaal-economische instituties.

Jaco Zuijderduijn

Universiteit Utrecht

In 1999 werd aan de kunsthistorica Gea van Essen door de Groninger Stichting Erven A. de Jager een onderzoekstipendium ter beschikking gesteld. Als nummer 38 in de *Groninger Historische Reeks* (GHR) is de schriftelijke weerslag van haar onderzoek naar architectuur en stedenbouw in Stad en Lande van Groningen ten tijde van de Republiek nu in boekvorm verschenen. Deze studie over de bouwkunst in het gewest Groningen beslaat een periode – de zeventiende en achttiende eeuw – waarover verhoudingsgewijs nog weinig is gepubliceerd. Tot voor kort werden doorgaans alleen de tijdvakken met de grootste Groningse bouwactiviteit – de late middeleeuwen en de zestiende eeuw en de negentiende en twintigste eeuw – beschreven. Dit boek vult op dat punt een lacune. In de studie staan de opdrachtgevers min of meer centraal. De Groningse bouwheren waren op sommige terreinen hun tijd ver vooruit. Zo nam in 1774 de Groningse (gemeente)raad een voorstel aan om een prijsvraag uit te schrijven voor het ontwerp van het nieuwe stadhuis, toentertijd een unicum voor de bouwwereld, dat sindsdien overal navolging kreeg. Hierdoor werd de *fine fleur* van het nationale, deels internationale architectencorps uitgenodigd mee te dingen. Uit 37 inzendingen werd uiteindelijk het ontwerp van de Amsterdammer Jacob Otten Husley gekozen (pp.91-93).

Ten tijde van de Republiek werd er in Groningen in vergelijking met eerdere en latere periodes relatief weinig gebouwd, maar het was in menig opzicht wel een interessante tijd. De vestingstad werd in deze periode aanzienlijk uitgebreid en er werd een begin gemaakt met de ontginning van de veenkoloniën. Wie een beetje op de hoogte is van de (machts)verhoudingen binnen het

NIEUWE TIJD

Bakstenen pronkjuwelen in het land tussen Drenthe en 't Wad

Gea van Essen, *Bouwheer en bouwmeester. Bouwkunst in Groningen, Stad en Lande (1594-1795) Groninger Historische Reeks 38 (Van Gorcum; Assen 2010) 362 p., €26,95 ISBN 9789023246725*

gewest Groningen in de vroegmoderne tijd – wie dat niet is en toch interesse heeft, raad ik aan het in 2009 verschenen tweede deel 'Nieuwe Tijd' van de *Geschiedenis van Groningen* (GvG) te lezen – die weet dat de stad Groningen een grote rol als projectontwikkelaar heeft vervuld. Bijna de helft van 'de provincie' stond onder het gezag

van de bestuurders van de stad.

Toch beperkt dit boek zich niet alleen tot de opdrachtgevers uit de 'stadstaat Groningen' en hun bouwprojecten. Ook die uit bijvoorbeeld de veel kleinere stad Appingedam; die van het gezamenlijke bestuur van het gewest Stad en Lande; de Generaliteit en de waterschappen, en zelfs die van enkele particuliere bouwheren komen aan de orde. Door deze grote verscheidenheid aan opdrachtgevers en de daarmee samenhangende bonte verzameling aan bouwwerken – van de handel bevorderende gebouwen, kerken, zijlen of sluizen tot huizen van liefdadige instellingen – is dit boek een beetje een allegaartje geworden. Maar dat stoort niet echt, omdat de verschillende terreinen per deel – deel I gaat over de organisatie van het bouwen, deel II vooral over de architectonische eindproducten – en per hoofdstuk goed zijn gerangschikt.

De overvloed aan deelthema's heeft er wel toe geleid dat er in het 'Besluit' niet veel opzienbarende, eenduidige conclusies kunnen worden getrokken. De slotsom beslaat dan ook slechts anderhalve pagina. Zoals Van Essen het zelf kernachtig verwoordt: 'De Groninger bouwkunst laat in de zeventiende en achttiende eeuw een groot aantal tegenstellingen zien in de totstandkoming van ontwerpen en bouwwerken bij de overheden en de particulieren: van regionale gerichtheid tot internationale oriëntatie, van

dwingende bouwtradities en loyaliteitsverklaringen tot modieuze volgzaamheid en vooruitlopende initiatieven, van terughoudende middelmatigheid tot vooruitstrevende uitbundigheid'. (p.303)

Het is frappant dat deze studie – ook al was deze nog niet gepubliceerd, het manuscript lag al wel een hele tijd op de plank – niet is gebruikt in de beschrijving van de Nieuwe Tijd in de GvG. Volgens de opdrachtgever van beide projecten – de eerdergenoemde Stichting Erven A. de Jager – was het immers nadrukkelijk de bedoeling dat de monografieën die inmiddels in de GHR waren verschenen of op korte termijn zouden verschijnen als (bouw)materiaal voor het nieuwe driedelige standaardwerk over de Groningse geschiedenis zouden dienen. Dat de auteurs geen gebruik hebben gemaakt Van Essens onderzoeksresultaten, is een gemiste kans.

Maar erger is het dat zij zelf niet op de valreep recente relevante literatuur heeft ingepast. Haar manuscript mag dan al een poos geleden zijn afgerond, dat is geen excuus om de nieuwste, ter zake doende bevindingen van collega-wetenschappers niet mee te nemen. Zo geeft zij geen enkele vermelding van de lezenswaardige paragrafen over onder meer 'Materiële welvaart', 'Gasthuizen' en 'Stads economische expansie en het nieuwe stadhuis' in het tweede deel van de GvG. Datzelfde geldt voor bruikbare studies van Hidde Feenstra, *Spinnen in het web. Groningse*

regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek (Assen 2007) en Albert Buursma, 'Deze bekommerlijke tijden'. *Armoede, armen en armenzorg in de stad Groningen, 1594-1795* (Assen 2009), die respectievelijk als deel 36 en 37 in de GHR zijn opgenomen.

Sinds de tweede druk van de nog altijd onovertroffen studie van W.J. Formsma e.a., *De Ommelander borgen en steenhuisen* (Assen 1987) en het gedegen overzichtswerk van Ronald Stenvert en Redmer Alma, *Monumenten in Nederland. Groningen* (Zeist 1998) – waarnaar Van Essen voortdurend verwijst – zijn er de laatste jaren aanvullende studies verschenen. Stuitend vind ik het niet gebruiken van twee werken van de bouwhistorici Jan Battjes en Hans Ladrak over respectievelijk de Menkema- en de Fraeylemaborg (*Van steenhuis tot borg: de bouwhistorie van de Menkemaborg* (Groningen 2005) en *De toren uit het midden. Bouwhistorie en ontwerpmethodiek van de Fraeylemaborg en het Slochterbos* (Groningen 2010)), temeer daar de auteur wel afbeeldingen uit de eerste studie in een kleurenkatern heeft overgenomen. Dat is jammer en onnodig, het boek – andermaal een schitterend door uitgeverij Van Gorcum gebonden en vormgegeven boekwerk – verliest daarmee absoluut aan actuele waarde.

Jon van Zuthem

Radboud Universiteit Nijmegen

De vroegmoderne geschiedenis van de stad Groningen raakt steeds beter ontsloten, met dank aan de *Groninger Historische Reeks*. Nadat een eerder deel al was gewijd aan de elite van de stad Groningen, is er nu met 'Dese bekommerlijke tijden' een grondige studie naar de onderste regionen van de Groningse samenleving en de manieren waarop de stad de ergste armoede probeerde te verlichten. Albert Buursma is niet over een nacht ijs gegaan: hij behandelt in zijn proefschrift niet alleen het hele scala aan armenzorg in de stad Groningen, maar ook uitvoerig hoe de armen probeerden te overleven. Dat heeft geresulteerd in een boek dat, gegrondvest op intensief archiefonderzoek, rijk aan gegevens is, en een tegelijkertijd weids en diepgaand overzicht biedt van de armenzorg in Groningen, en – niet in de laatste plaats – haar betekenis voor de mensen die er hun toevlucht toe moesten nemen.

NIEUWE TIJD

Armoede in Groningen: overleven van dag tot dag met hulp van de diaconie

Albert Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden'. *Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795*

Groninger Historische Reeks 37
(Van Gorcum; Assen 2009) 562 p., ill.,
€32,50 ISBN 9789023245193

Na een beschrijving van de Groningse armenzorg van vóór 1594, concentreert Buursma zich in het grootste deel van zijn boek op de periode 1594-1795, waarin de armenzorg in eerste instantie was geconcentreerd in de diaconie van de publieke kerk. De organisatie van de armenzorg in Groningen volgde daarbij het 'gecentraliseerde' model, zoals dat ook in andere steden als Nijmegen en Rotterdam vigeerde. De nadruk ligt dan ook op de armenzorg door de diaconie en de daaraan gelieerde instellingen.

De auteur besteedt uitgebreid aandacht aan de organisatie van de diaconie, de sociale achtergrond van de diakenen, en de problemen die ontstonden omdat de diakenen werden geacht alles voor te schieten en een aanzienlijk deel van hun vrije tijd in het diaconaat te stoppen. Vooral in tijden van grote armoede rezen er nog wel eens problemen omdat de uitgaven voor de armenzorg dan navenant groter werden. Buursma ziet voor Groningen de stelling

van De Swaan bevestigd, dat in tijden van crisis armenzorg eerst werd beperkt tot de stedelijke armen, waarna men overging tot het korten op de uitkeringen. Criteria voor bedeling werden dan steeds strenger. De auteur besteedt ruimschoots aandacht aan maatregelen om de selectie van armen te verscherpen. Men registreerde en controleerde de bedeeden nauwkeurig.

Naast de diaconiezorg behandelt Buursma ook het verdere scala aan zorg dat in Groningen werd gegeven, zoals de zorg geboden door diaconieën van andere kerkgenootschappen, wees- en gasthuizen, het tuchthuis – in Groningen een gewestelijke aangelegenheid – en de bank van lening. Hij beschrijft tevens de onvermijdelijke experimenten met werkhuisen die uiteindelijk tot niets zouden leiden.

Na het eerste deel, over de armenzorg, volgt een tweede deel waarin de armen centraal staan en de manieren waarop zij probeerden te overleven. Buursma gaat uitgebreid in op zaken als de omvang van de groep armen en bedeeden, hun gezinssamenstelling en leeftijdsopbouw, bezittingen en werk. Opmerkelijk vaak bleek dienst nemen als soldaat de enige uitweg uit de armoede. Verder zijn er paragrafen over zaken als onderlinge hulp, criminogene overlevingsmogelijkheden, en over hoe er tegen armen dan wel armenzorg werd aangekeken. In een derde deel besteedt Buursma ten slotte aandacht aan de oorzaken van armoede.

Buursma schetst geen rooskleurig beeld van de Groningse armenzorg, en citeert op pagina 31, blijkbaar met instemming: 'Nobody likes welfare, neither those who pay for it, those who administer it, nor those who depend on it for survival'. De Groningse armenzorg schoot eigenlijk altijd tekort, en er werd voortdurend op beknibbeld. Nu hoeft men zeker geen heimwee te hebben naar de armenzorg van de vroegmoderne tijd, maar de auteur zet het naar mijn smaak af en toe wel te sterk aan. Zo omschrijft Buursma de uitkeringen aan bedeeden als karig in vergelijking met een dagloon. Maar vroegmoderne armenzorg was nooit bedoeld als inkomensvervanger, en ook was het niet bedoeld om de positie van armen te verbeteren. Men dacht nu eenmaal anders over armoede en armenzorg. Buursma is zich daar overigens wel bewust van, maar plaatst het accent anders. Ook vindt hij de

term 'overlevingsstrategieën' te veel suggereren dat armen in staat waren om strategisch te denken: hij ziet de arme Groninger eerder overgeleverd aan een van-dag-tot-dag-bestaan, waarin alle extraatjes welkom waren.

In een boek dat zo rijk gevuld is en dat zoveel aspecten bestrijkt kan de boog niet altijd strak gespannen staan. Soms is sprake van onduidelijkheid: zo heeft Buursma het over een weduwenfonds voor 'ambtenaren' (pp.307-308), maar het blijkt niet duidelijk wie met deze benaming worden aangeduid. Waren dat stadsdienaren? En van welke rang? Een enkele keer is ook iets ontsnapt aan Buursma's anders zo grondige kennis van de armenzorgliteratuur. Zo stelt hij op pagina 321 dat Amsterdam niet voorkomt in Groninger aanvragen voor een akte van indemniteit. Hij lijkt er niet van op de hoogte te zijn dat Amsterdam zulke akten niet vereiste. Migratie naar Amsterdam vindt men dus niet op die manier terug.

Jammer is het dat Buursma's werk wordt ontsierd door talloze herhalingen. Uiteraard is dat niet te vermijden in een thematisch opgezet werk, maar het geduld van de lezer wordt soms danig op de proef gesteld. Vooral het deel over armoede lijdt daaronder. Vaak zijn de oorzaken van armoede al eerder aangestipt door Buursma en dit deel lijkt dan ook dikwijls eerder een herhaling van zetten dan dat het iets nieuws toevoegt. De auteur had er wellicht beter aangedaan dit deel vooraan te plaatsen. Een enkele keer wordt een zin vrijwel woordelijk herhaald op een volgende bladzijde. Het zou te wensen zijn dat de redactie van de reeks er nog eens doorheen was gegaan om de tekst hier en daar bij te snoeien. De omvang van het boek had makkelijk wat minder gekund, zonder inhoudelijk daaronder te lijden.

Dat neemt niet weg dat met Buursma's studie Groningen kan toegevoegd aan het rijtje steden – zoals Delft, de Friese steden, Leiden, Zwolle – waar vroegmoderne armoede en armenzorg voor een korte of langere periode in kaart is gebracht. Het is daarmee een mooie aanvulling op de bestaande studies over vroegmoderne armenzorg, en een nadere invulling van de 'armenzorg'-kaart van de Republiek.

Henk Looijesteijn

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Omstreeks 1620 vervaardigde de Antwerpse kunstenaar Frans Francken II een allegorisch schilderij van de troonsafstand van keizer Karel V in 1555 te Brussel. Daarop zijn onderdanen uit diverse continenten afgebeeld die de scheidende monarch triebut brengen. Links op het schilderij bevinden zich de zuilen van Hercules (de Straat van Gibraltar) die de keizerskroon en een banderol met Karels devies 'Plus Ultra' dragen. Dit schitterende kunstwerk, dat in het bezit is van het Rijksmuseum, bevat alle elementen die Christoph Rella in zijn boek *Im Anfang war das Fort* heeft verwerkt. In 2008 verdedigde de auteur deze studie over de rol van forten in de Europese expansie in het Atlantisch gebied als proefschrift aan de Universiteit van Wenen. Rella is niet de eerste die over Europese forten overzee schrijft, maar hij is wel een van de weinigen die ze probeert te koppelen aan de expansiepolitiek van Europese staten. Recent nog verscheen er onder redactie van Eric Klingelhofer een bundel getiteld *First Forts* (Leiden 2010), waarin hetzelfde onderwerp vanuit een archeologisch gezichtspunt wordt beschreven.

Vanuit een streven naar volledigheid start de auteur zijn chronologisch opgezet verhaal met de Feniciërs, die als eersten de zuilen van Hercules passeerden en handelsposten vestigden op de West-Afrikaanse kust. De echte Europese expansie in het Atlantisch gebied begon echter pas tijdens de laatste fase van de *reconquista* van het Iberisch schiereiland. In 1415 veroverden de Portugezen de Noord-Afrikaanse plaats Ceuta op hun islamitische tegenstanders en begonnen vandaar hun ontdekkings- tochten langs de West-Afrikaanse kust op zoek naar goud, ivoor, slaven en uiteindelijk de zeeweg naar de specerijgebieden in Azië. Tijdens die tochten werd een keten van forten en factorijen aangelegd van waaruit handel met West-Afrikaanse vorstendommen werd gedreven. Rella maakt duidelijk dat deze forten geen springplanken voor kolonisatie waren, maar versterkingen om de Portugese handel tegen ongewenste concurrenten te beschermen. In de Nieuwe Wereld lag dat anders, daar voerden Europeanen sinds Columbus een veroveringspolitiek, waarin forten een cruciale rol speelden. Het waren bruggenhoofden in onbekend gebied van waaruit Spaanse *conquistadores* als Hernando Cortés en Diego Velázquez de Cuéllar hun veroveringstochten organiseerden. Met de komst van de Fransen, Engelsen en Nederlanders in

het Atlantisch gebied veranderde de functie van de forten en werden het bastions die de koloniën tegen indringers moesten beschermen. De auteur besteedt relatief veel aandacht aan de rol van de Nederlanders, die in de eerste helft van de zeventiende eeuw de Portugezen van de Goudkust in West-Afrika wisten te verdrijven en korte tijd Noordoost-Brazilië bezet hielden.

Rella onderscheidt vier fasen waarin forten een rol hebben gespeeld in het Europese expansieproces. De eerste fase voltrok zich tussen het begin van de vijftiende en het midden van de zestiende eeuw. Op basis van het Verdrag van Tordesillas verdeelden de Spanjaarden en Portugezen de wereld buiten Europa en bouwden forten om anderen te beletten hun domeinen binnen te dringen. Tijdens de tweede fase, in de tweede helft van de zestiende eeuw, namen Fransen, Engelsen en Nederlanders diverse 'lege' plekken in het Atlantisch gebied in, met name in Noord-

Amerika. In de zeventiende eeuw, de derde fase volgens Rella, werd de Spaans-Portugese hegemonie definitief gebroken en vestigden andere Europese mededingers zich op diverse plaatsen in Afrika, Zuid- en Midden-Amerika. In de laatste fase, de achttiende eeuw, waren de kaarten geschud en consolideerden de verschillende partijen hun posities in het Atlantisch gebied, wat vooral tot uiting kwam in de explosieve groei van plantagekoloniën in de West. Vanaf dat moment leverden de forten in Afrika in toenemende mate de slaven voor de plantagekoloniën, die op hun beurt weer door forten tegen aanvallers werden beschermd.

Het laatste hoofdstuk is een vreemde eend in de bijt die niets te maken heeft met het eigenlijke onderwerp van het boek. De auteur heeft daarin de gegevens verwerkt van een beperkte enquête onder inwoners van Ghana en diverse eilanden in de Cariben over hun hedendaagse kijk op de functie van forten in hun land. De meeste geïnterviewden vinden het belangrijke historische getuigen die als internationaal erfgoed in stand gehouden moeten worden, maar evenzeer toeristische trekpleisters die geld in het laadje brengen. In Ghana vindt men de laatste functie zelfs belangrijker dan die van gedenkplekken van de slavenhandel, hoewel die twee onmogelijk te scheiden zijn. Zwarte Amerikaanse toeristen reizen immers primair naar West-Afrika vanwege de forten die zij als plaatsen van herinnering aan het slavernijverleden bezoeken.

Is *Im Anfang war das Fort* een studie die nieuwe inzich-

NIEUWE TIJD

Atlantische bruggenhoofden van weleer

Christoph Rella, *Im Anfang war das Fort. Europäische Fortifizierungspolitik als Instrument zur Welteroberung. Guinea und Westindien 1415-1678* (Aschendorff Verlag; Münster 2010) 226p., €34,- ISBN 9783402139929

ten biedt in de relatie tussen fort en expansiepolitiek in het Atlantische gebied, zoals de lezer in de inleiding is beloofd? Helaas niet. Het is bovenal een traditioneel verhaal van de Europese expansie, waarin alle bekende hoofdrolspelers en wapenfeiten een plaats hebben gekregen. De auteur heeft nauwelijks kennis genomen van de recente literatuur over zijn onderwerp en slechts beperkt archiefonderzoek in Londen verricht. Het betoog bevat jammer genoeg ook diverse foutgespelde namen, verkeerde jaartallen en onjuiste beweringen. Zo bedreven de Nederlanders eind zestiende eeuw nog geen slavenhandel,

hebben zij fort Nassau op de Goudkust niet in 1598 maar in 1611 gebouwd, en leverde de zilvervloot geen vijftien maar elf miljoen gulden op (pp.90-95). Christoph Rella heeft de belangrijkste gegevens over de Europese expansie in het Atlantische gebied tussen de vijftiende en het eind van de achttiende eeuw keurig op een rij gezet. Wie aan een dergelijk overzicht behoefte heeft, voelt zich met *Im Anfang war das Fort* niet bekocht.

Henk den Heijer

Universiteit Leiden

Het tweemanschap Roger Chickering en Stig Förster heeft inmiddels een indrukwekkende staat van dienst opgebouwd op het terrein van de militaire geschiedenis. In een reeks van vijf bundels, begonnen in 1997 en doorlopend tot 2005, hebben zij, met bijdragen van vele anderen, de ontwikkeling van de westerse oorlogvoering van de Amerikaanse Burgeroorlog tot en met de Tweede Wereldoorlog aan de hand van het begrip 'totale oorlog' geanalyseerd. In deze reeks is het verschijnsel van de moderne, massale, technologische oorlog niet alleen in zijn militaire maar ook in zijn maatschappelijke, economische en sociale context aan kritische beschouwingen onderworpen. De uitkomst was, naast een belangrijke uitbreiding van onze kennis, het besef dat het zeer problematisch is een sluitende definitie te geven wat nu eigenlijk 'totale oorlog' is en hoe onvermijdelijk het was dat de Industriële Revolutie, het nationalisme en de groei van de moderne massamenleving tot deze vorm van oorlogvoering hebben geleid. Voor de ontwikkeling van het vakgebied zijn deze bundels echter van grote waarde, omdat ze de complexe interactie tussen oorlogvoering en sociaal-economische en culturele ontwikkelingen duidelijk gemaakt hebben.

Naast deze bundels heeft Chickering in een innovatieve studie naar de stad Freiburg in de Eerste Wereldoorlog ook getracht het totale karakter van moderne oorlogvoering op het niveau van het alledaagse leven te analyseren – *The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914-1918* (Cambridge 2007). Deze brede benadering van oorlogvoering zien we terug in deze bundel over de revolutionaire en napoleontische oorlogvoering.

Chickering en Förster pogen in dit werk een brug te slaan tussen wat zij zien als twee gescheiden *narratives* in de militaire geschiedschrijving: de discussie over de

NIEUWE TIJD

De Militaire Evolutie

Roger Chickering en Stig Förster eds.,
*War in an Age of Revolution,
 1775-1815* (Cambridge University
 Press; Cambridge 2010) 421 p., €60,-
 ISBN 9780521899963

Militaire Revolutie – waarvoor Michael Roberts al in 1955 het startschot loste – en die over totale oorlog, waaraan beide samenstellers zo veel hebben bijgedragen. In de inleiding constateren de auteurs dat er nauwelijks academisch debat is tussen de historici die Roberts ideeën over de verreikende invloed van de komst van vuurwapens en nieuwe militaire technieken en tactieken in de zestiende eeuw

verder hebben ontwikkeld en gekritiseerd, en de historici die in einde van de achttiende eeuw de wortels van de moderne, massale oorlogvoering zoeken. Deze bundel wil tussen de thema's Militaire Revolutie en Totale Oorlog een brug slaan en een nieuw *narrative* creëren dat de ontwikkeling van de oorlogvoering inbedt in de ontwikkeling van de westerse, Europese wereld vanaf de vroegmoderne tijd. De periode van de late achttiende eeuw, met de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog als startpunt en de napoleontische nederlaag als finale, vormt het scharnier tussen de nu te los van elkaar gevoerde academische discussies en is tevens de sleutel tot de integratie daarvan. Om een aanzet daartoe te geven hebben de redacteuren een beroep gedaan op Azar Gat. In 2006 verscheen Gats imposante boek *War in Human Civilization* en op deze publicatie borduurt hij in de openingsbijdrage van deze bundel voort.

Gat bestrijdt het belang van technische en tactische innovaties op militair gebied, die Roberts en na hem Geoffrey Parker zo beklemtoonden, als aanjagers van veel grotere, politieke veranderingen. Gat benadrukt de eeuwenlange continuïteit in de relatieve omvang van legers, staatskosten voor oorlogvoering en duur en omvang van oorlogen. Natuurlijk ontkent hij niet dat oorlogvoering verandert, maar hij ziet deze veranderingen als gevolg van sociaal-economische of politieke processen, waaraan de oorlogvoering zich heeft aanpast. Hij ontkennt de hervor-

mingen van de Militaire Revolutie – het vuurwapen, de nieuwe fortificaties, de maritieme ontwikkelingen – niet, maar geeft ze een minder sturend belang in de Europese geschiedenis. Wat in Gats ogen wel revolutionair was, was de ontwikkeling van een wereldwijd Europees commercieel systeem na 1500. Daaruit ontstond het kapitalisme welke een Europese welvaart veroorzaakte die noodzaakte tot militaire ontwikkelingen en deze financierde. De Industriële Revolutie versterkte de Europese mondiale dominantie nog verder en ook dit had weer ingrijpende militaire gevolgen.

Gats visie is niet nieuw, hij had deze in 2006 al uitgewerkt, maar ze blijft verfrissend en schept een kader voor de andere bijdragen, over meer specifieke aspecten van de oorlogvoering rond 1800. Na de algemene inleiding van Gat duikt de bundel rondom drie thema's de diepte in: veranderingen in de oorlogvoering kort voor en na 1800; veranderingen op het slagveld; en veranderingen in de civiel-militaire verhoudingen.

Beatrice Heuser en Ute Planert betogen dat de oorlogen en civiel-militaire verhoudingen van de Franse Revolutie minder een breuk vormen dan meestal wordt aangenomen. Dierk Walter meent daarentegen dat de Pruisische hervormingen van dienstplicht en verburgerlijking, na de nederlaag bij Jena-Auerstedt (1806), juist wel revolutionair waren.

Het tweede en derde deel schenken ook aandacht aan de oorlogen in Noord-Amerika in de tweede helft van de achttiende eeuw: oorlogen die zelden in verband gebracht worden met de Europese ontwikkelingen. Zo wijst Timothy Shannon op het guerrilla-achtige karakter van de oorlogen tegen de indianen. Het waren, vanuit indiaans perspectief, oorlogen met een 'totaal' karakter, om het behoud van hun traditionele levenswijze. Irregulier optreden kenmerkte ook de strijd van milities van blanke kolonisten tegen de Britten. Zij representeerden, betoogt

Matthew Ward, een vorm van oorlogvoeren die direct voortkwam uit de burgerij, zonder formele legerorganisatie en -structuur. Dit zou een blijvende invloed op het Amerikaanse militaire denken hebben gehad. De zeer productieve Jeremy Black analyseert het mondiale karakter van maritieme oorlogvoering. Hij stelt dat de omvang van de strijd ter zee tussen 1775 en 1815 zijn gelijke, op het Pacific-strijdtonel van de Tweede Wereldoorlog na, in de geschiedenis niet kent.

Het derde thema betreft de invloed van oorlogvoering op de samenleving. De bijdragen behandelen interessante casestudies, zoals de manier waarop lokale gemeenschappen zich in Noord-Amerika 'militariseerden' tegen de Britse overheid, de rol van de slaven in die opstand, de *levée en masse* (1793), de Britse militaire acties tegen Washington en Baltimore (1814) en de effecten van het continentaal stelsel op neutralen.

De bundel is een verrijking voor de militaire geschiedschrijving en die van civiel-militaire verhoudingen. De breedheid, veelheid (twintig in totaal) en verscheidenheid van de onderwerpen is aantrekkelijk, maar schaadt de samenhang. Wat de bundel bijeenhoudt zijn de begrippen totale oorlog – in het bijzonder de eerste kenmerken daarvan vanaf de achttiende eeuw – en Militaire Revolutie. Goed hechten doen deze bindmiddelen echter niet. In lang niet alle bijdragen wordt aan de Militaire Revolutie, die in de eerste gedeelten nog prominent aan de orde komt, gerefereerd. En zoals Chickering en Förster na hun eerste vijf bundels al constateerden, blijft de totale oorlog een ongrijpbaar en moeilijk te definiëren begrip. Desalniettemin is dit een stimulerende en rijke bundel die de academische discussie verder op weg helpt.

Wim Klinkert

NLDA Breda & Universiteit van Amsterdam

Wanneer een strandwacht bij het redden van een drenkeling op een rotspartij stuit, moet hij de drenkeling wel gebruiken als menselijk schild. Als hij zelf de klappen van de rotsen opvangt, loopt hij het risico daarbij het bewustzijn te verliezen, waarna beiden zullen verdrinken. In *Regeneration and hegemony. Franco-Batavian Relations in the Revolutionary Era, 1795-1803* is Frankrijk de strandwacht en de Bataafse Republiek

NIEUWSTE TIJD

Het recht van de macht

Raymond Kubben, Regeneration and Hegemony. Franco-Batavian Relations in the Revolutionary Era, 1795-1803 (Brill Academic Publishers; Leiden 2011) 790p., €149,- ISBN 9789004185586

de drenkeling. Met deze metafoor karakteriseert de Tilburgse rechts-historicus Raymond Kubben de verhouding tussen de twee revolutionaire staten: de Bataafse Republiek kon niet voortbestaan zonder Franse militaire steun, maar Frankrijk kon deze steun alleen bieden door

een zware wissel te trekken op Bataafs kapitaal.

Kubbens lijvige boek draait om de vraag wat het politieke en militaire overwicht van revolutionair Frankrijk

heeft betekend voor de diplomatieke relatie met de Bataafse Republiek, en in hoeverre de machtigste van de twee bondgenoten zijn houding liet bepalen door noties van internationaal recht. Onder historici bestaat een langlopend debat over de vraag welke rol de Fransen speelden vanaf begin 1795, toen de inval van een Frans revolutionair leger leidde tot de vlucht van stadhouder Willem V en hervormingsgezinde Nederlandse burgers de Bataafse Republiek uitriepen. Hoewel Kubben zelf nauwelijks aansluiting zoekt bij de historiografie over het onderwerp (politieke geschiedenis en rechtsgeschiedenis blijken nog altijd *two worlds apart*) kan zijn boek met vrucht worden gelezen binnen de context van dit debat.

Na de machtswisseling in januari 1795 waren Frankrijk en de voormalige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden formeel nog altijd met elkaar in oorlog. De nieuwe Bataafse machthebbers en de Fransen gingen daarom onderhandelingen aan, die in mei 1795 zouden resulteren in het Verdrag van Den Haag. Kubben geeft een overtuigende analyse van dit onderhandelingsproces. De Fransen gingen uit van de gedachte dat hun Nederlandse onderhandelingspartners niet spraken namens een soevereine staat maar als afgevaardigden van door Frankrijk veroverde gebieden. Zolang nog geen verdrag was gesloten, weigerden de Fransen de Bataafse Republiek te erkennen en behielden zij zich het recht voor een deel van het grondgebied van de oude Republiek te behouden. De Bataafse delegatie stelde daar tegenover dat de Bataafse Republiek een directe voortzetting was van de oude Republiek, en daarmee wel degelijk een soevereine politieke entiteit. Met een beroep op volkssoevereiniteit betoogden de Bataven dat de inwoners van de betwiste gebieden toestemming moesten geven voor inlijving bij Frankrijk. Uiteindelijk lieten de Fransen hun territoriale claims grotendeels varen, maar gebruikten zij hun machtoverwicht wel om voor hun militaire steun een genoegdoening van honderd miljoen gulden te bedingen. Daar de Bataven militair sterk afhankelijk waren van Frankrijk, gaven zij toe aan deze absurde eis.

Pas met het Verdrag van Den Haag ontstond een echte diplomatieke relatie. In tegenstelling tot wat in de historiografie lange tijd gemeengoed is geweest, concludeert Kubben dat de Franse regering vanaf dat moment weliswaar vaak de grenzen opzocht van het verdrag en van het achttiende-eeuwse volkenrecht, maar daar slechts bij uitzondering overheen ging. Op het hoogste politieke niveau leidde het grote verschil in macht doorgaans niet tot unilateraal optreden van Franse zijde. Tegelijkertijd stelt Kubben vast dat het Bataafse bewind zich regelmatig beklaagde over de Franse neiging de verdragsartikelen wel erg creatief te interpreteren, maar dat het zich er als

gevolg van de ongelijke machtsrelatie doorgaans bij neerlegde wanneer deze protesten niets uithaalden.

Kubben richt zich vrijwel uitsluitend op diplomatieke bronnen, wat zijn boek een tamelijk traditioneel karakter geeft. Verrassend is in dit licht zijn vaststelling dat zeker in tijden van revolutie de machtsrelatie tussen twee landen deels wordt bepaald door grensoverschrijdende ideologische en politieke banden tussen verschillende facties, een aspect waarop studie van de officiële diplomatieke betrekkingen geen zicht biedt. Kubben concludeert dat het Franse overwicht misschien niet zo zeer tot uiting kwam op het diplomatieke niveau, maar dat de Fransen de Bataafse politiek niettemin controleerden door achter de schermen steun te verlenen aan pro-Franse facties. Deze conclusie, die nauwelijks is gebaseerd op in het boek gepresenteerde analyses, is te eendimensionaal. Uitgesproken pro-Franse facties zijn er in de Bataafse politiek nooit geweest, wel politieke groeperingen die tijdelijk bereid waren tot een verdergaande samenwerking met de Fransen om hun binnenlandse politieke agenda te verwezenlijken, waarbij zij slim gebruikmaakten van de taalbarrière om te verhullen dat deze agenda lang niet altijd overeenstemde met het Franse belang. Machtsuitoefening door verdeel-en-heerstactiek is veel problematischer dan Kubben doet voorkomen.

Kubben legitimeert zijn keuze voor een studie van de diplomatieke praktijk met een beroep op de vroeg twintigste-eeuwse rechtssocioloog Ehrlich, die van mening is dat recht moet worden beschouwd als een sociaal verschijnsel dat tot stand komt in het onderlinge contact tussen de rechtsbeoefenaars. De vraag is of de verhouding tussen recht en macht kan worden begrepen zonder rekening te houden met de culturele dimensie van dit contact. *Regeneration and hegemony* eindigt met een hoofdstuk over de vredesonderhandelingen in Amiens. De lezer krijgt de feiten: de Nederlandse onderhandelaar Rutger Jan Schimmelpenninck werd pas in tweede instantie toegelaten en mocht niet bij alle officiële ontmoetingen aanwezig zijn, maar in het Verdrag van Amiens (1802) is de Bataafse Republiek toch opgenomen als gelijkwaardige partij. Geheel onbesproken blijft dat de charismatische Schimmelpenninck in Amiens tijdens de sociale evenementen de show stal en veel indruk maakte op zijn Franse en Engelse onderhandelingspartners. Het persoonlijke aspect en kenmerken van stijl en vorm zijn zeker bij de bestudering van diplomatieke betrekkingen van wezenlijk belang, maar in deze studie blijven zij helaas buiten beeld.

Joris Oddens

Universiteit van Amsterdam

'The Manchester of the Two Sicilies,' zo werd het dal van de Liri genoemd in het midden van de negentiende eeuw. Het riviertje de Liri en zijn toevoer de Fibreno zijn gelegen in de centrale Apenijnen, tussen Napels en Rome. Het Liri riviersysteem voedde een toenemend aantal industriële watermolens, gesitueerd in kleine steden, die vanaf begin achttiende eeuw, dankzij subsidies van de regionale landheer, in het bezit raakten van lokale ondernemers. Vanaf 1796 werden zij ondergebracht in stedelijke corporaties, die onder sterke invloed van dezelfde ondernemers stonden. Dit had grote gevolgen voor zowel de maatschappelijke verhoudingen als het landschap. Hoewel industrialisatie niet zo'n belangrijk verschijnsel was in de Apenijnen, was tot midden twintigste eeuw voornamelijk waterkracht een belangrijke factor in de regio, iets wat op zich bekend is. In dit boek wordt inzichtelijk gemaakt hoe de zojuist beschreven 'environmental change' verbonden was aan sociale verandering en wel op drie schaalniveaus: lokaal, nationaal en 'global'.

Het centrale concept van het boek is 'the enclosure of the river': de veranderingen in eigendom en gebruik die het gevolg waren van de overgang van een agrarische naar een industriële bestaanswijze. De term verwijst naar de 'enclosure movement' in Groot-Britannië, het privatiseren van de voorheen gemeenschappelijk gebruikte gronden op het platteland, dat een belangrijke invloed had op de overgang van akkerbouw naar schapenteelt voor de wolverwerkende industrie (p.17). De muurtjes van het Engelse platteland zijn in het Italiaanse rivierdal de dammen en dijken die de rivieren kanaliseren en omvormen tot energieleverancier voor de wollen stof en papier producerende industrie. De rivier droeg daarmee bij aan het ontstaan van grote rijkdom, de stedelijke levensstijl en grote mobiliteit. Daarbij gaat het uiteraard niet alleen om materiële veranderingen. De transformatie van de rivier impliceert de overgang van feodale naar kapitalistische bezitsverhoudingen en het ontstaan van een nieuwe kijk op de waterige natuur, in het bijzonder ook op overstromingen. Barca presenteert dus een tamelijk holistische sociaal-ecologische geschiedvisie, waarmee ze nadrukkelijk aansluit bij eerdere grote studies die aangaven hoe maatschappijen door het transformeren van rivieren zichzelf veranderden.

Ze doet dit op een zeer welsprekende manier met gebruik van beelden en 'narratives' van eerdere rivierauteurs, die helpen de Liri telkens weer in het grotere

verband te plaatsen. Een voorbeeld is het beeld van de rivier als een organische machine, een welhaast levend wezen dat energie genereert, dat is ontleend aan Richard White's beschrijving van de Columbia River (1995). Charmant is dat Barca reisbeschrijvingen en een enkele keer een schilderij of kaart gebruikt om het visuele aspect van de landschapsontwikkeling in kaart te brengen. Dat is niet alleen narratieve techniek, maar ook onderdeel van de geslaagde poging om de evolutie in het denken over de natuur (water, landschap) weer te geven. In dit kader past ook de aandacht voor 'waterretoriek' als instrument van toe-eigening van waterrechten door de industriële (pp.96-106).

Barca is een van de eerste Italiaanse milieuhistorici die zich nadrukkelijk internationaal positioneert. Haar overzicht van de Italiaanse milieugeschiedenis biedt een goed uitgangspunt daarvoor (*Storia dell' ambiente. Una introduzione* 2004) en is een welkome aanvulling op de eerste generatie overzichten die zich beperkten tot Noord-Europa en in de landstalen uitkwamen (Nederland, Van Zanden en Versteegen 1993; Groot-Brittannië, Clapp 1994; Duitsland, Jäger 1994). Haar aanstellingen aan Amerikaanse

universiteiten en het contact met vele (Amerikaanse) milieuhistorici die in het boek op passende momenten de revue passeren, hebben haar intellectuele ontwikkeling geen windeieren gelegd. Barca zet haar visie van de 'enclosed river' af tegen twee eerdere Italiaanse benaderingen van de rivier en in het bijzonder van overstromingen. De filosofen van de Napolitaanse Verlichting verklaarden rond 1790 overstromingen 'disorder of water'. Dat hield verband met de veranderingen in het landschap, vooral de ontbossing, die een gevolg waren van de introductie van de feodale bezitsverhoudingen na de Romeinse Tijd. In Italië kijkt men niet op een paar eeuwen. De oplossing was de introductie van een nieuwe politieke economie, om te proberen de harmonie tussen mens en natuur te herstellen.

De andere benadering is die van de twintigste-eeuwse milieuhistorici. Zij gingen ervan uit dat er principieel geen harmonie was tussen mens en land. Het is normaal dat water 'disorderly' is, overstromingen horen thuis in de serie natuurlijke, maar vanuit menselijk perspectief chaotische gebeurtenissen, zoals aardbevingen en aardverschuivingen. De beoordeling van het menselijk ingrijpen beperkte zich tot de evaluatie van in hoeverre menselijk

NIEUWSTE TIJD

Een sociaal-ecologisch perspectief op de Industriële Revolutie in Italië

Stefania Barca, Enclosing Water. Nature and Political Economy in a Mediterranean Valley, 1796-1916 (White Horse Press; Cambridge 2010) 180p., ill., €25,- ISBN 9781874267577

ingrijpen zulke gebeurtenissen had opgewekt of juist tegengewerkt. Het omgaan met milieurisico's was een aspect van de politieke economie en bij vragen over verantwoordelijkheid trof vooral de staat kritiek, daar zij de balans tussen privé en publiek in de gaten moet houden.

Ik vind het opmerkelijk dat Barca zichzelf als historicus tussen achttiende-eeuwse politieke denkers en moderne historici plaatst, maar in Italië is de scheiding tussen politici en wetenschappers minder groot dan in het noorden van Europa. Barca's eigen these is dat de industriële kapitalisten door de 'enclosure' van de rivier overstromingen 'produceerden' op een voorheen ongekende schaal en intensiviteit. Als opvolgers van de feodale machthebbers, streefden de nieuwe kapitalisten niet langer naar landbezit, maar naar macht over het water, 'the remaking of water into property.' Deze these heeft een licht marxistische kleur en zelf refereert ze aan ecologisch marxisme (p.4). Een belangrijk aspect in de machtswisseling was dat het nieuwe regime nog veel elementen van het oude continueerde. Lonen werden tot in de jaren 1870 nog in voedsel uitbetaald. Er vond geen of nauwelijks investering plaats in landproductiviteit, onderwijs, infrastructuur of kredietfaciliteiten (pp.71, 83) en er onstond geen efficiënt management van natuurlijke bronnen, noch in economische, noch in economische zin (p.114).

De these is goed onderbouwd, maar dat is moeilijk te demonstreren aan hand van de sterk essayistische, thematisch-chronologisch geordende opbouw. Laat ik me beperken tot het noemen van één interessant voorbeeld

van een grote historische ontwikkeling die verwerkt wordt. Voor de snelle modernisering van de staat was de synthese van de nieuwe Napolitaanse wetenschappelijke geest en de bureaucratie van de Bourbonse staat onder Napoleon van grote invloed. Naar Frans voorbeeld werden grote karteringsprojecten opgezet (1792-1797). Ook werd een grote weg aangelegd die het gebied met het centrum Napels verbond. Ten slotte werd het hertogdom Sora waarvan het Liridal deel uitmaakte, onteigend door de staat, en dit leidde tot de zogenaamde ontfeodalisering, die volgens Barca van wezenlijk belang is voor het begrijpen van de nieuwe eigendomsverhoudingen. Naast de strategische (oorlogs)belangen van de staat, wijst zij erop dat de lokale kapitalisten gehoor vonden bij de Kroon via een lokale vertegenwoordiger (p.27).

Het belangrijkste aan dit boek is voor mij dat het een mooie en goed doordachte toegang is tot een stuk voorheen ontoegankelijke (want alleen in het Italiaans beschikbare) geschiedenis, die een welkome aanvulling is op de sterk Angelsaksisch gedomineerde milieugeschiedenis. Op het eerste gezicht is in het Liridal alles anders dan bij ons, maar tegelijk inspireert het boek tot vragen over onze eigen watergeschiedenis. Hoe en wanneer is ons water 'bevrijd' van feodale claims op water, zoals vis- of molenrechten, hoe verschilde dat per provincie en hoe beïnvloedde dat de industriële ontwikkeling?

Petra van Dam

Vrije Universiteit van Amsterdam

De Amerikaanse historicus Otto Pflanze verzuchtte eens dat het biografische genre tekortschoot om recht te doen aan de statuur van Otto von Bismarck. Dat heeft hem en anderen er gelukkig niet van weerhouden om op zoek te gaan naar Bismarcks historische betekenis.

Een eeuw na zijn dood konden al vijftig academische biografieën en vijfduizend andere boeken over de Duitse staatsman worden geteld. Die fascinatie begon al direct na zijn aftreden in 1890, toen Bismarck tot zijn eigen verrassing ontdekte dat hij zo populair was dat er overal standbeelden verrezen en hij honderden ereburgerschappen van Duitse steden ontving. Tot het einde van de Eerste Wereldoorlog werd hij gevierd als militaire held en bij voorkeur met zijn traditionele *Pickelhaube* afgebeeld. Vanaf de jaren dertig hebben

NIEUWSTE TIJD

De dodelijke erfenissen van Bismarck

Jonathan Steinberg, *Bismarck: A Life* (Oxford University Press; Oxford 2011) 577 p., ill., €34,75
ISBN 9780199599011

voor- en tegenstanders geprobeerd hem als oervader van het nationaal-socialisme af schilderen, waardoor zijn beeld vanaf 1945 onlosmakelijk verbonden is met de Duitse *Vergangenheitsbewältigung*. De psychologiserende biografie van A.J.P. Taylor uit 1955 was een toepasselijk openingsschot in de onver-

mijdelijke *debunking* die door onder andere Lothar Gall, Ernst Engelberg en Edward Crankshaw tot het einde van jaren tachtig werd voortgezet, totdat de historische personage van Bismarck uiteindelijk leek te verdwijnen in de anonieme krachten van de structuralistische geschiedschrijving.

De bijdrage van de voortreffelijke biografie van Jonathan Steinberg is dat hij het complexe karakter van Bismarck weer als uitgangspunt neemt voor een analyse

van diens verbijsterende staatkundige successen. Waar Max Weber stelde dat iedere staatkundige macht gebaseerd moest zijn op traditionele autoriteit, rationele wetgeving of charisma, constateert Steinberg dat Bismarck verrassend genoeg uit geen van deze drie categorieën kon putten. Het was louter op basis van zijn uitzonderlijke persoonlijkheid dat de ijzeren kanselier zesentwintig jaar lang de vrijwel onbetwiste macht kon uitoefenen in Pruisen, het door hem gecreëerde Duitse Rijk en het Europese statensysteem. Steinberg betoogt dat Bismarck een haast hypnotiserende aantrekkingskracht op zijn naaste omgeving uitoefende omdat hij beschikte over een gigantische 'sovereign self'. De auteur brengt dit veelzijdige talent als demonische manipulator en onweerstaanbare charmeur in kaart door uitgebreid te citeren uit brieven en documenten van de hoofdpersoon en diens tijdgenoten, die jammer genoeg allemaal in het Engels vertaald zijn. Zo ontstaat een kleurrijke groepsbiografie die een intrigerend web van persoonlijke relaties uiteenrafelt. Vanuit dit perspectief geeft Steinberg een helder overzicht van de ingewikkelde relaties binnen de Duitse Bond en de Europese diplomatie die Bismarcks speelterrein werden.

Steinberg schetst vooral een fascinerend beeld van de psychologische worstelingen en tegenstrijdigheden van zijn hoofdpersoon. Enerzijds was Bismarck een sensibele romanticus die een problematische relatie had met een koude moeder, hechtte aan huiselijk leven en gevoelige brieven schreef aan zijn echtgenote en jeugdvrienden. Hij onderhield bijvoorbeeld een opvallend intensieve en duurzame vriendschap met de Amerikaanse historicus en diplomaat John Lothrop Motley. Ook was hij een hypochonder die gekweld werd door een reeks van psychosomatische klachten, zo bang was voor tocht dat hij soms een pruik opzette en dagenlang zwaarmoedig in bed kon doorbrengen als zijn politieke onderhandelingen tegenvielen. Steinberg schetst in dit verband ook Bismarcks tomeloze vraatzucht en bovenmaatse nachtspiegel. Even emotioneel waren zijn achterdocht, haatdragendheid en ongecontroleerde woedeaanvallen. Aan de andere kant was de kanselier echter een geniale machtspoliticus die kil calculeerde, politieke bondgenoten genadeloos liet vallen als het hem uitkwam, en zijn buitenlandse *Realpolitik* beoefende alsof het een schaakspel betrof. Steinberg betoogt overtuigend dat Bismarck beide kanten van zijn persoonlijkheid inzette om, in een ingewik-

keld spel van authentieke affectie en emotionele chantage, de positie van favoriete zoon van de zwakke Wilhelm I te verwerven, en daarmee de absolute staatsmacht. Het keerpunt kwam al in 1863 toen de koning gehoorzaamheid aan de Oostenrijkse keizer, en dus een groot-Duitse oplossing van het Duitse vraagstuk, opgaf om zijn kanselier tevreden te stellen. Pas aan het einde van zijn regering ontglipte de macht langzaam aan Bismarck door de onstuitbare ontwikkelingen van modernisering, liberalisme en massapolitiek. De impulsieve en eigenzinnige Wilhelm II zette de trouwe loods van zijn grootvader dan ook snel overboord. Het is tekenend dat Bismarck op zijn grafsteen liet zetten dat hij niets meer was geweest dan 'Ein treuer deutscher Diener Kaiser Wilhelms I'.

De aan de University of Pennsylvania verbonden historicus Steinberg is als biograaf nadrukkelijk aanwezig. Hij stelt vragen, wijst op opvallende omissies in de bronnen en velt waardeoordelen. Zijn Bismarck is een mens, staatsman en icoon met vele zonden en weinig deugden. Ook voor Steinberg, die eerder heeft gepubliceerd over nazi-Duitsland, loopt er een directe historische lijn van Bismarck via Hindenburg naar Adolf Hitler, die hij overigens opvallend genoeg uit het register heeft weggelaten. Omdat Bismarck de macht nastreefde als doel op zichzelf, vernietigde hij al zijn binnenlandse vijanden zonder een regeerbaar staatsapparaat achter te laten, zodat de natie na zijn vertrek, zoals de Engelse minister van Buitenlandse Zaken Edward Grey het mooi uitdrukte, achterbleef als een gigantisch slagschip zonder roer. Daarmee stond de stuurhut open voor de man die Steinberg in zijn neiging naar hyperbool omschrijft als 'the last genius-stateman that Germany produced'. Overtuigender dan andere biografen toont Steinberg aan hoe diepgaand Bismarck al op vroege leeftijd was beïnvloed door het venijnige antisemitisme dat door conservatieve ideologen als Richard Wagner werd verbreid. Hij hield de joden verantwoordelijk voor de krachten van commercie en modernisering die de positie van de *Junkers* ondermijnden en wakkerde als kanselier moedwillig de populistische Jodenhaat van de jaren 1870 en 1880 aan in zijn strijd tegen het liberalisme. Dat het gif van het antisemitisme en antiliberalisme in de Duitse bloedbaan terechtkwam, zo benadrukt Steinberg, is daarom een andere dodelijke erfenis van Bismarck.

Jaap Verheul

Universiteit Utrecht

De Groninger historicus Auke van der Woud heeft zijn reputatie gevestigd met prikkelende en goed gedocumenteerde boeken over architectuur en de ordening van de ruimte. In zijn prijswinnende publicatie *Een nieuwe wereld* uit 2006 zocht Van der Woud aansluiting bij de sociale geschiedbeoefening. Het hier besproken *Koninkrijk vol sloppen* laat zich lezen als een vervolg op dat boek, of wellicht beter: als de keerzijde daarvan.

In *Koninkrijk vol sloppen* richt Van der Woud zich op de uitwassen van de moderne maatschappij zoals die in de loop van de negentiende eeuw voortkwamen uit industrialisatie en urbanisatie. Van der Woud voelde het als een opdracht om deze keerzijde, te weten de zelfkant van het leven in de grote stad, aanschouwelijk te maken. Hij heeft dat gedaan door op basis van een groot aantal bronnen, overwegend rapporten en brochures, een indringend beeld te schetsen van het leven van alledag in de krotten en sloppen. Van der Woud schrijft met veel empathie, maar voegt niets toe aan hetgeen we al wisten over de omvang van de ellende in die tijd.

Van der Woud beperkt zich niet tot het schetsen van de ellende, hij gaat ook in op oorzaken en op overlevingsstrategieën aan de onderkant van de maatschappij. Via een korte behandeling van het bekende hygiënistische vertoog belandt hij bij datgene wat gaandeweg in de negentiende eeuw als grootste bedreiging van het welzijn van de grotestadsbewoners werd gezien: de immense vervuiling van de leefomgeving. Vooral de wijze waarop stadsbestuurders omsprongen met de steeds moeilijker beheersbare hoeveelheid fecaliën die moesten worden afgevoerd, is door Van der Woud uitgebreid gedocumenteerd aan de hand van een vergelijking van het lot van het tonnenstelsel, het Liernurstelsel (afvoer onder vacuüm van fecaliën) en het spoelstelsel (de moderne riolering).

De fascinatie met het onderwerp en het plezier in het schrijven spat van de bladzijden af, net als de compassie met de vaak trotse bewoners van de achterbuurten van Nederland. Het doet denken aan de opmerkelijke fascinatie van veel welgestelde en weldoende Britten aan het eind van de negentiende eeuw voor de achterbuurten van de grote steden. In 2004 verscheen hierover bij Princeton University Press het prachtige *Slumming*. Hierin analyseert Seth Koven hoe dit *slumming* vervlochten raakte met noties over (homo-)seksualiteit.

In *Koninkrijk van Sloppen* verwijst Auke van der Woud niet naar Kovens moderne klassieker. Toch is wat hij in dit boek doet een vorm van literaire *slumming*. Gedreven door sociaal engagement wil Van der Woud la-

ten zien hoe diep en wijdverbreid de stedelijke armoede was ruim een eeuw geleden. Hij doet dit door ons mee te slepen, van krot naar slop, van alkoof naar kelderwoning. Hij schrijft beeldend over zijn verkenningen, met veel lange citaten uit de bekende ooggetuigenverslagen van die tijd. Bovendien zijn de korte paragrafen steeds afgewisseld met prachtige foto's waarop de heffe des volks onbeschaamd haar armoede toont.

Toch is de wetenschappelijke waarde van het boek gering. Niet alleen Kovens prikkelende boek is door Van der Woud genegeerd. Bewust, zo poneert hij op pagina

167, wenst hij zich verre te houden van de debatten in de sociale geschiedenis. Maar dat leidt tot merkwaardige omissies. Hij gaat bijvoorbeeld voorbij aan een belangrijk deel van de Nederlandse literatuur over grootstedelijke armoede en pogingen tot verheffing van de armen, zoals de publicaties van de Utrechtse historica Christianne Smit (die eerder al veel van de door Van der Woud gebruikte bronnen analyseerde), John Helsloots boek over volksverheffing in Goes, en Dennis Bos'

magistrale studie over de overlevingsstrategieën van de vroege socialisten in Amsterdam.

Vermakelijk vond ik het om op pagina 265 letterlijk hetzelfde citaat uit het *Tijdschrift voor sociale hygiëne en openbare gezondheidsregeling* terug te vinden dat ik heb opgenomen in mijn boek uit 2003 over sociale politiek. Het was het citaat waaraan ik de titel van mijn boek heb ontleend. Maar Van der Woud verwijst er niet naar. Dit negeren van de geschiedbeoefening wordt bepaald pijnlijk als Van der Woud stelt dat hervormers met links-liberale of christelijke inspiratie verwaarloosd zijn door de Nederlandse historici (p.392). Waarom hij dit meent te kunnen beweren wordt duidelijk uit de annotatie: het werk van bijvoorbeeld Piet de Rooy, toch niet de eerste de beste, over de radicale bier-nomaden ontbreekt gedeels, evenals Stefan Dudinks boek over het deugdzaam liberalisme, waarin bijvoorbeeld een indringend beeld wordt geschetst van het engagement van de veelvuldige door Van der Woud genoemde Hélène Mercier.

Van der Woud heeft een prachtige documentaire geschreven, waarnaar ik ongetwijfeld zal verwijzen in toekomstige publicaties. Maar door het stelselmatig negeren van veel van de belangrijke literatuur over zijn onderwerp heeft Van der Woud zich willens en wetens buiten het wetenschappelijke debat geplaatst.

Dirk Jan Wolffram
Rijksuniversiteit Groningen

NIEUWSTE TIJD

Geschiedenis in het slop

Auke van der Woud, Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw (Bert Bakker; Amsterdam 2010) 440 p., ill., krt., tbl., €29,95 ISBN: 9789035135970

Ter gelegenheid van Eduard Douwes Dekkers 190ste geboortedag en 150 jaar na het verschijnen van zijn bekendste werk, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*, werd 2010 benoemd tot Multatuli jubeljaar. De schrijver staat bekend om zijn maatschappijkritiek: vooral slachtoffers van het Nederlandse koloniale beleid vonden in hem een voorvechter. Tevens bekritiseerde hij de ondergeschikte positie van vrouwen. Onder redactie van de historici Myriam Everard en Ulla Jansz verscheen de bundel *De Minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme* met bijdragen over de feministische invloed van Multatuli's oeuvre. In de uitgave zijn verder stukken opgenomen van Tom Böhm, Annet Mooij, Inge de Wilde, Marianne Braun en Jean Gelman Taylor. Het doel van het boek is het stimuleren van het onderzoek naar de feministische ideeën van Multatuli en zijn invloed op feministen. De auteurs gaan vanuit hun eigen disciplines in op de vraag hoe Multatuli de ondergeschikte rol van vrouwen, de beknellende banden van het huwelijk en de heersende christelijke seksuele moraal blootlegde.

Een mooi initiatief, waarmee Multatuli's *Ideën* en zijn *Minnebrieven* letterlijk en figuurlijk uit de schaduw worden gehaald van de *Max Havelaar*. Hoewel in minder grote kring gelezen, vormen *Ideën* – een serie bundels waarin zeer uiteenlopende genres staan, van aforismen tot romans als *Woutertje Pieterse* en *Vorstenschool* – tot op de dag van vandaag een inspiratiebron vanwege zowel hun inhoud als hun stijl. In *Minnebrieven*, een aantal jaar na *Max Havelaar* uitgekomen, staat onder andere de parabel over Thugatèr te lezen, met daarin een sterke kritiek op de rolverdeling tussen mannen en vrouwen waar veel van Multatuli's jonge vrouwelijke lezers zich door aangesproken voelden.

De bijdragen in *Minotaurus onzer zeden* laten een eerste selectie zien van vrouwen én mannen, voorzien van het label 'multatuliaanse feministen', die zich door Multatuli hebben laten inspireren bij hun strijd tegen de onderdrukking van vrouwen. In hun inleiding halen Everard en Jansz overigens nog meer voorbeelden aan. De belangstelling voor Multatuli bleef niet beperkt tot Nederland, ook internationaal erkende men zijn talent. Een opmerkelijke buitenlandse uitgave is het in Duitsland verschenen *Frauenbrevier* (1905), dat door neerlandicus Tom Böhm wordt besproken. De Duitse vakbondsman Wilhelm Spohr nam in deze bundel vertalingen op van passages

uit Multatuli's werk die over het feminisme handelden. Böhm merkt op dat er tot vandaag geen Nederlandse pendant van dit werk bestaat. Enigszins schertsend vraagt hij zich af of de inhoud wellicht nog steeds te controversieel is. Een duidelijke aansporing tot een gedegen analyse van de invloed van Mutatuli's werk op het feministisch gedachtegoed.

Multatuli stond bekend als een moeilijk en ijdel man wiens persoonlijke relaties niet zelden tot conflicten leidden. Verschillende bijdragen in *De Minotaurus onzer zeden* illustreren het ontstaan en ten einde lopen van enkele van die contacten.

In de bijdrage over Titia van der Tuuk analyseert Everard de correspondentie tussen deze feministe en Multatuli die plaatsvond tussen 1878 en 1882. Een echt duidelijke aanwijzing voor het plotselinge ophouden van de briefwisseling is er niet, maar Everard stelt dat Van der Tuuks ongevoeligheid voor de

erotisering van hun verhouding daar wel eens de reden voor zou kunnen zijn. Dat Van der Tuuk nog regelmatig naar het werk van Multatuli verwijst, maar daarbij helemaal niet naar zijn verlichte opvattingen over vrouwen, kan volgens Everard dan ook geen toeval zijn. Historica Annet Mooij, die een biografie van Mina Kruseman voorbereidt, laat op subtiele wijze de botsing van de twee ego's Kruseman en Multatuli zien. We lezen hoe bij de schrijfster en feministe gevoelens van grote bewondering voor Multatuli uiteindelijk omslaan in gloeiende haat met een bijbehorende afrekening. Mooij stelt dat het conflict niet alleen het gevolg was van het feit dat Kruseman Multatuli afgewezen had als minnaar. Belangrijker was dat zij de schrijver zijn gekoesterde koketterie van martelaar had ontnomen door het succes van de opvoering van Multatuli's stuk *Vorstenschool*.

Multatuli's bekendste werk, *Max Havelaar* speelt in het voormalige Nederlands-Indië en met de laatste bijdrage in de bundel van de Australische Indonesië-specialist Jean Gelman Taylor, keren we daar terug. Het is jammer dat de weinig soepele vertaling niet veel heel laat van Taylors prettige schrijfstijl. In haar artikel over de Javaanse Kartini, een van de belangrijkste voorvechters van de positie van de rechten van vrouwen in het koloniale Nederlands-Indië en tot op de dag van vandaag gevierd als heldin in Indonesië, laat Taylor zien hoe ook zij door het werk van Multatuli is beïnvloed. Taylor beschrijft Multatuli en Kartini als participanten in één mentale wereld, een vruchtbare manier om die beïnvloe-

NIEUWSTE TIJD

Multatuliaanse feministen uit de schaduw van *Max Havelaar*

Myriam Everard en Ulla Jansz eds., *De Minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme* (Aksant; Amsterdam 2010) 175 p., ill., €22,90
ISBN: 9789052603766

ding te analyseren. Het gaat immers niet alleen direct om het oeuvre van een auteur, maar om de mogelijkheden die de bredere maatschappelijke context en de veranderingen daarin op een bepaald moment bieden.

De auteurs zijn meer dan geslaagd in hun opzet om een eerste aanzet te geven tot nader onderzoek naar het feministische gedachtegoed van Multatuli. Het wachten is nu op onderzoekers die de handschoen opnemen, want

in Multatuli's *Ideën* en *Minnebrieven* liggen nog voldoende onontdekte inspiratiebronnen te wachten. De invloed van Multatuli op de vrouwenbeweging en de waarde van zijn feministische ideeën verdienen, zoals de auteurs duidelijk maken, meer onderzoek.

Eveline Buchheim
NIOD

Vanaf omstreeks 1830 tot aan de Eerste Wereldoorlog, met een hoogtepunt rond 1880, was in heel Europa het verschijnsel te zien van de 'kunstenarsdorpen' of 'kunstenarskolonies'. Een los-vaste groep van (doorgaans) jonge kunstenaars vestigde zich voor korte of langere tijd in een afgelegen platteland- of vissersplaats; de groep concentreerde

zich rond het plaatselijke goedkope hotel of pension en zette daar de boel op stelten met rumoerige discussies, drankovergoten feesten en zoektochten naar goedkope modellen en schilderachtige plekjes. In sommige plaatsen streken decennialang achtereenvolgende generaties kunstenaars neer, zodat de plaatselijke bevolking zich daar commercieel op ging instellen. Het moet in de negentiende-eeuwse kunstwereld een breed verschijnsel zijn geweest: naar schatting waren meer dan 10.000 kunstenaars gedurende een deel van hun carrière 'kolonist'. Toch heeft het naar de mening van Brian Dudley Barrett – die zelf meermalen over kunstenaarsdorpen heeft gepubliceerd en in 2008 in Groningen promoveerde op dit onderwerp – te weinig aandacht gekregen binnen de kunstgeschiedenis. Sinds de jaren 1990 is er wel een toename in belangstelling te constateren: zo zijn er in Nederland diverse studies verschenen over Katwijk, Domburg, Heeze, Oosterbeek, Volendam en Laren. Het Singer Museum in Laren heeft van de kunstenaarskolonie een speerpunt in het verzamel- en tentoonstellingsbeleid gemaakt.

De auteur heeft veel aan te merken op de bestaande literatuur over kunstenaarsdorpen. De kunsthistorische publicaties concentreren zich op (bekende) individuele kunstenaars in plaats van op het sociale netwerk van zo'n kunstenaarskolonie. Bovendien is literatuur die informatie verschaft over het vroegere leven in een dergelijke plaats vaak weinig professioneel: idyllisch, nostalgisch, anekdotisch en puur beschrijvend, is zijn oordeel. Vrijwel

NIEUWSTE TIJD

Van de hoed en de rand: de kunstenaarskolonie als economisch fenomeen

Brian Dudley Barrett, *Artists on the Edge. The Rise of Coastal Artists' Colonies, 1880-1920* (Amsterdam University Press; Amsterdam 2010) 408p., €45,-
ISBN 978 9089642516

alle literatuur is monografisch, beperkt zich tot één plaats en beziet de kunstenaarskolonie niet in vergelijkend, laat staan Europees, perspectief. Een uitzondering wordt gemaakt voor het al in 1985 verschenen *The Good and Simple Life. Artists Colonies in Europe and America* van Michael Jacobs, wat overigens meer een publieksboek dan een wetenschappelijke studie is. Jacobs interpreteert de trek van kunstenaars naar afgelegen plaatsen als een zoektocht naar rust en onbedorven zuiverheid van het bestaan, naar een eenvoudige, saamhorige leefstijl (wat overigens door het contact met de moderne maatschappij die de kunstenaars zelf vertegenwoordigden weer verstoord raakte).

Deze koers heeft Barrett uitdrukkelijk niet gekozen: hij ziet de kunstenaarskolonie als een *modern* fenomeen, een beweging die maatschappelijk parallel liep met de toenemende mogelijkheden van transport en toerisme, en artistiek met het verzet tegen een structuur in de kunstwereld die gedomineerd werd door de Académie des Beaux-Arts en de jaarlijkse Salons. De mogelijkheden om zich in afgelegen plaatsen te onttrekken aan academische voorschriften leidden tot een vrije, vlotte wijze van schilderen en een nieuwe, frisse onderwerpskeus. Met andere woorden: in die plaatsen werd het 'Modernisme' in de schilderkunst ontwikkeld. Barrett heeft om dit proces te bestuderen vooral plaatsen uitgekozen aan de Noordzeekust in Nederland, Duitsland, Denemarken, en in mindere mate in Engeland, België en Frankrijk – plaatsen waar helder licht en moderne onderwerpen in overvloed aanwezig waren.

De rode draad van *Artists on the Edge* is de economische achtergrond van de trek naar de kustplaatsen: de opkomst van de moderne *plein air*-schilderkunst wordt direct gekoppeld aan een verschuiving in de distributie van kunst van het academische systeem naar dat van de

vrije markt. Grofweg in de eerste helft van de negentiende eeuw was schilderen en beeldhouwen nog een 'vak', dat geleerd kon worden volgens bepaalde codes en regels. Het zich eigen maken van de vakbekwaamheid was strikt gebonden aan het onderricht op de academie. Die leerroute duurde lang en was aan strikte regels gebonden, maar was men eenmaal een eindweegs gevorderd in de opleiding dan lag de weg naar een succesvolle kunstenaarsloopbaan open. Door een systeem van prijzen en medailles hield de academie een zekere kwaliteitsgarantie in stand, en aan het eind van de opleiding had de jonge kunstenaar toegang tot de driejaarlijkse Salon, die als verkoopkanaal diende. Ook daar werd door een prijzensysteem het niveau en het prestige van het beroep bewaakt. Maar het systeem ging zichzelf in de wielen rijden: er waren te veel kunstenaars voor de bestaande doorvoerkanalen. Eén van de methoden om zowel een uitweg te vinden voor het gebrek aan perspectief als om zich te onttrekken aan de heersende normen, was het zich verenigen in groepen en verenigingen, waarbinnen men vrij kon experimenteren en discussiëren en tentoonstellingen kon organiseren die niet meer onder de supervisie van de academie vielen.

Dat luidde een tijdperk in van een pluriform tentoonstellingsbestel waarin groepen kunstenaars, kunstenaarsverenigingen en kunsthandelaars het heft in eigen hand namen. De kunstmarkt kon zich uitbreiden, zowel qua omvang als qua variatie in de tentoongestelde objecten. In

het laatste kwart van de negentiende eeuw vormde de tot welvaart gekomen bourgeoisie een gretige kopersmarkt voor die onacademische kunst. Duin-, zee- en heidegezichten, nettenboetende vissers, spittende landbouwers en tafereeltjes in eenvoudige interieurs waren zeer in trek bij de nieuwe kopersgroep.

Barrett wekt in zijn inleidende hoofdstuk veel verwachtingen met het poneren van zijn marktgerichte visie op de kunstenaarsdorpen, maar het resultaat valt vaak tegen. Het grootste deel van het boek wordt ingenomen door een ware catalogus van zowel het academiesysteem als van alles wat maar iets met de distributie van kunst te maken had binnen het opkomende moderne kunstbedrijf: van verzamelaars en speculanten tot industrieel vervaardigde verf. Eén en ander wordt vrij rommelig opgediend, en het meeste van wat beschreven wordt speelde zich helemaal niet in de kunstenaarsdorpen af maar juist in de steden. En zo komen de kunstenaarskolonies zelf in dit boek letterlijk *on the edge* terecht. Wel wordt duidelijk dat het plekken waren – en daarmee brengt het laatste hoofdstuk het thema van het boek weer enigszins in balans – waar energieke, vindingrijke en tolerante hotelhouders of -sters de kunstenaarskolonisten sociaal en commercieel aan zich wisten te binden.

Lieske Tibbe

Radboud Universiteit Nijmegen

Een golf van biografieën overspoelt Nederland, en bij de oogst van 2010 zat een kloek boek over een kloek vrouw: Helene Kröller-Müller. Haar toonaangevende verzameling van moderne kunst mondde uit in het in het museum Kröller-Müller op de Hoge Veluwe. Over haar zijn in het verleden al de nodige publicaties verschenen, nog tamelijk recent het journalistiek opgezette boek van Wim Nijhof, *Anton Kröller en Helene Kröller-Müller. Miljoenen, macht en meesterwerken* uit 2006 en van Piet de Jonge, *HKM: Helene Kröller-Müller. Een biografische schets in woord en beeld* uit 2004. Standaardbiografie was lange tijd het boek van huisvriend Sam van Deventer uit 1956, *Kröller-Müller. De geschiedenis van een cultureel levenswerk*.

Het was het recent vrijgegeven privéarchief van Van Deventer (met 3400 brieven van Helene Kröller-Müller aan Van Deventer) dat leidde tot Eva Rovers' dissertatie, die al het eerder geschrevene in de schaduw stelt. Deze

NIEUWSTE TIJD

Dure hobby wordt duurzaam erfgoed

Eva Rovers, De eeuwigheid verzameld. Helene Kröller-Müller 1869-1939 (Bert Bakker; Amsterdam 2010) 602p., ill., €45,- ISBN 9789035135512

studie geeft een nieuw inzicht in het gevoelsleven van Helene Kröller-Müller: de ontwikkeling van haar smaak, de doelen die zij nastreefde en de motivatie daarachter, haar intense band met Van Deventer, de te-leurstelling over haar kinderen en haar *Deutschfreundlichkeit*, die haar eind jaren dertig ook fysiek dicht bij de *Führer* bracht.

Er waren meer grote kunstverzamelaars in de eerste decennia van de twintigste eeuw,

maar geen daarvan verzamelde als zij moderne kunst van een zo hoge kwaliteit, op zo'n systematisch manier, zo internationaal, en vooral: zoveel. Ze had nu eenmaal verschrikkelijk veel geld te besteden. In totaal kocht zij tussen 1907 en 1919 voor ruim 1,2 miljoen gulden aan kunst. Miljoenen werden door het ondernemersechtpaar verder besteed aan hun huis en landgoed in Wassenaar, de aankoop van het landgoed De Hoge Veluwe, de bouw van het jachtslot Sint Hubertus (ontworpen door Hendrik Berlage) en een groot onvoltooid en bescheiden

wel voltooid museum (ontworpen door Henry van de Velde).

Niet alleen de inhoud van haar verzameling was anders dan die van privéverzamelaars, ook de manier waarop ze daarmee omging verschilde daarvan. Toen de verzameling zich nog in de panden van de firma Kröller aan de Lange Voorhout in Den Haag bevond, konden belangstellenden daar dagelijks terecht: er was een catalogus, er werden lezingen gegeven en Helene bewerkstelligde via de pers en andere media dat er aandacht werd besteed aan tijdelijke tentoonstellingen die zij op basis van haar bezit samenstelde. De collectie werd zodanig opgesteld dat kunsthistorische ontwikkelingen en invloeden duidelijk werden. Zij schrok niet terug voor tijdelijke bruiklenen aan buitenlandse musea, tot in Amerika toe, waardoor de bekendheid en daarmee de status van haar collectie toenam.

Helene verzamelde kunstwerken die, zoals zij het uitdrukte, de 'toets van de toekomst' konden doorstaan. Zij verzamelde niet op basis van haar persoonlijke smaak, maar op basis van de richtlijnen die haar adviseur Bremmer had uitgestippeld. Haar doel was de verzameling te huisvesten in een groot museum op de Hoge Veluwe en die uiteindelijk, met het landgoed, te schenken aan het Nederlandse volk.

Maar de omstandigheden waarin dat uiteindelijk gebeurde, waren toch anders dan zij zich had voorgesteld. Ook hier komt de grote kwaliteit van het boek naar voren, omdat de latere ontwikkelingen rond de verzameling en het landgoed De Hoge Veluwe alleen maar goed te begrijpen zijn vanuit het reilen en zeilen van de transport- en mijnfirma Müller. De op- en ondergang van dit bedrijf wordt door Rovers helder uiteengezet, met een scherp oog voor de persoon van Anton Kröller, niet alleen de rijkste man van Nederland vlak na de Eerste Wereldoorlog, maar tijdens die oorlog ook een invloedrijk figuur achter de schermen, die voor de Nederlandse regering onderhandelde met de belligerenten.

In de jaren twintig ging het steeds slechter met het bedrijf en huisbank Robaver – de eerste Nederlandse bank die door de Nederlandsche Bank moest worden gered (1924). Niet dat dat Anton en Helene wat uitmaakte, zij zetten hun kunstaankopen voort met kapitaal dat zij aan de firma onttrokken. Parallellen met de ondergang van de DSB-bank en de kunstverzameling van Scheringa – wiens grote museum ook niet afkwam – dringen zich hier op. Het echtpaar Kröller-Müller slaagde er echter in de verkoop en opsplitsing van de collectie en landgoed te voorkomen en uit handen van hun kinderen te houden via een stichting, de Stichting Kröller-Müller (1928). Na 1929 werd de situatie echter onhoudbaar.

Uiteindelijk werd in 1935 de Stichting het Nationale Park de Hoge Veluwe eigenaar van het landgoed voor 800.000 gulden, en de Kröller-Müllerstichting schonk de kunstcollectie aan de staat, op voorwaarde dat er een museum zou komen. De acht ton die voor deze operatie nodig was, werd als lening door het Rijk verstrekt. In feite was alles hierna rijkseigendom, maar op de typisch Nederlandse manier werd een eigendomsrelatie verhuuld in een subsidierelatie. Hoe het ook zij, de Nederlandse samenleving verkreeg voor acht ton een kunstcollectie, een jachtslot en een landgoed. De waarde van die collectie was in 1918 op 5 miljoen gulden geschat en de waarde van het landgoed in 1932 op 1,1 miljoen. Dit alles dankzij de inzet van OKW-minister Marchant, die deze operatie buiten het parlement om wist te regelen.

Rovers benadrukt in de epiloog het belang van particuliere verzamelaars en ze noemt naast de Kröller-Müllers de Singers, Henri van Abbe, de familie Van Gogh, Sal Slijper en George van Beuningen. Deze privéverzamelaars verdienen dank, maar wel met een kanttekening. Al die particuliere collecties – en hetzelfde geldt voor de rond 1900 met private vermogens gestichte theaters, concertzalen en kunstkringen – kwamen uiteindelijk ten laste van de overheid, die dit mecenaat voortzette. Geen enkele van de bovengenoemde verzamelaars liet genoeg vermogen achter om na hun dood de culturele activiteiten voort te zetten of van een passende behuizing te voorzien. Ook de verzamelgeschiedenis van de collectie Kröller-Müller is een treffend voorbeeld van de werking van het Nederlands mecenaat in de twintigste eeuw: uiteindelijk draait de overheid ervoor op, zie hiervoor het boek van Ton Bevers, *Georganiseerde cultuur* (1993). Ook bij de deconfiture van Scheringa was de eerste reflex – met Ronald Plasterk in de rol van minister Marchant – om te kijken of diens collectie niet publiek bezit kon worden. En in 2011 is het niet anders bij het dreigend faillissement van Ritman, op wiens Bibliotheca Philosophica Hermetica door de Frieslandbank beslag is gelegd. In deze twee recente gevallen is het niet duidelijk of de verzamelaars hun collecties op termijn aan de Nederlandse samenleving wilden schenken en de vraag waarom de overheid hun collecties nu voor veel geld zou moeten kopen, wordt niet gesteld. In 1935 bespoedigde de minister een al langer lopend proces van overdracht en zelden werd zo veel moois voor zo weinig verworven. Die situatie doet zich nu niet voor.

Marlite Halbertsma

Erasmus Universiteit Rotterdam

Fear and Progress is het eerste boek in de serie 'Gewone Levens' van Wiley-Blackwell, waarin de ervaring van zogenoemde 'gewone mensen' in buitengewone tijden centraal staat. Hoe leefden doorsnee Spanjaarden tijdens het langdurige bewind van dictator Francisco Franco Bahamonde? Auteur Antonio Cazorla, die het spits afbijt, is op het Franco bewind gepromoveerd in Granada en doceert geschiedenis aan de Trent University, Ontario, Canada.

Het boek begint met een evocatieve beschrijving van een avondmaal in de winter van 1957. De plaats van handeling is een kleine woning in de Zuid-Spaanse stad Almeria. Aan tafel zitten negen leden van een arm gezin, onder wie de kleine Antonio Cazorla. Hij herinnert zich dat zijn familieleden nooit openlijk klaagden over de hardheid van het bestaan. Zij meden bovenal angstvallig het onderwerp politiek. Zijn vader stemde in de jaren voorafgaand aan de Spaanse Burgeroorlog op de socialisten en was lid van hun vakbond. Hij had meegevochten aan Republikeinse zijde. Aan de muur een foto van een neef die arts-officier was in het Republikeinse leger. Hij werd na afloop van de burgeroorlog in de gevangenis geëxecuteerd. Over dit familiegeheim werd nimmer gesproken. Toen Franco als staatshoofd Almeria bezocht, stonden de gezinsleden hem langs de straat toe te juichen. Pas na de dood van de *caudillo* in 1975 begon het gezin zich langzamerhand te herinneren wat zij gedurende bijna vier decennia hadden moeten verdringen.

De openingsalineas zijn meteen de sterkste van het boek. Mensen van vlees en bloed zijn helaas slechts spaarzaam aanwezig en worden ontleend aan enkele bekende studies. De kracht van de auteur zit vooral in het geven van overzicht en het vaardig samenvatten van gepubliceerde bronnen en talloze vertrouwelijke documenten van franquistische bestuurders. Hij behandelt een breed scala aan thema's. Aan de orde komen de regionale verschillen tussen noord en zuid, centraal en oost Spanje; de stad-platteland tegenstelling; de gewelddadige repressie van de verliezers, vooral tijdens de eerste helft van de lange dictatuur; het bewind van de angst en de rol van Franco's machtige propagandamachine.

Cazorla besteedt terecht veel aandacht aan de sociale kosten van de dictatuur, die vooral in de jaren veertig en vijftig loodzwaar drukten op eenvoudige mensen in het kamp van de verliezers. Het leven van de overwonnenen werd getekend door armoede, analfabetisme,

hoge kindersterfte, pellagra en tuberculose, vernedering en angst. De misère was het grootst onder de landarbeiders in het agrarische zuiden van Spanje. Tijdens de jaren van isolationisme tierden de zwarte markt en corruptie welig. Menig aanhanger van de *caudillo* is er rijk van geworden. De verliezers zaten vast in hun dorpen en steden en hadden toestemming nodig om te reizen.

Deze desastreuze politiek van autarkie werd pas eind jaren vijftig losgelaten en vervangen door economische

hervormingen onder leiding van de technocraten van Opus Dei. Een van de gevolgen van deze nieuwe politiek was de exodus van het agrarische proletariaat en de kleine boeren naar het buitenland en de industriesteden in Oost- en Noord-Spanje. Terwijl vele Spanjaarden als arbeidsmigranten naar

West-Europa vertrokken, kwam de massale trek van toeristen op gang, die werden aangetrokken door lage prijzen en de befaamde slogan 'Spanje is anders'.

De snelle groei van het massatoerisme zou samen met migratie grotendeels verantwoordelijk zijn voor de vooruitgang in de titel van dit boek. Terecht besteedt Cazorla een hoofdstuk aan de problematiek van de rurale exodus. Helaas staat hij echter nauwelijks stil bij de ingrijpende gevolgen van het massatoerisme op economisch, sociaal en cultureel vlak. Het toerisme beroerde het leven van de meeste Spanjaarden direct dan wel indirect. Beide vormen van mobiliteit speelden een belangrijke rol in de transformatie van Spanje tot een open democratische samenleving. Deze zette eerder in dan tot voor kort algemeen werd aangenomen in kringen van Spaanse historici.

Cazorla gaat ook uitvoerig in op het verschil tussen het katholicisme van enerzijds de kerk en anderzijds de straat, de opkomst van het consumentisme, de arbeidsverdeling tussen de seksen, de massamedia en de opkomst van nieuwe waarden onder Spaanse jongeren. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan het ontstaan van de moderne Spaanse burger, de rol van de ondergrondse politieke partijen en vakbonden en het falen van het regime om het hoofd te bieden aan de oliecrisis van 1974. Deze sloeg extra hard toe in Spanje. Een snel groeiende werkloosheid en inflatie, en het opdrogen van de geldzendingen van Spaanse 'gastarbeiders' waren het gevolg. Het franquisme liep op zijn laatste benen. Dit werd gesymboliseerd door de agonie van de *caudillo* die op 20 november officieel dood werd verklaard. Een spannende overgangstijd, de zogenoemde *Transición*, brak aan.

Maar om terug te keren naar het begin van het boek:

NIEUWSTE TIJD

Franco's regime van de angst

Antonio Cazorla Sánchez, *Fear and Progress: Ordinary Lives in Franco's Spain, 1939-1975* (Wiley-Blackwell; West-Sussex 2009) 279 p., krt., ill., tbl., €25,20 ISBN 9781405133166

hoorde Cazorla zelf wel tot een gewoon gezin? De auteur suggereert van wel, maar dit valt op z'n minst te nuanceren. Tijdens de lange jaren van franquistische repressie leefde de meerderheid van de bevolking immers nog op het platteland van de landbouw en veeteelt. Cazorla groeide op in de stad en zijn vader, weliswaar een voormalige landarbeider, werkte als portier bij een ministerie. Na sluitingstijd maakte zijn moeder het gebouw schoon. Nergens in het boek vinden we een toelichting op het begrip 'gewoon' of een bespreking van eerdere pogingen in de geschiedwetenschap om het 'gewone' in kaart te bren-

gen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw maakten vernieuwende cultureel antropologen zich juist los van het tot dan toe dominante realistische genre in de etnografie en de claim om de 'common denominator people' te representeren. Het gewone werd geïncubiseerd en variaties niet alleen in het gewone maar ook in het bijzondere van het alledaagse zichtbaar gemaakt.

Henk Driessen

Radboud Universiteit Nijmegen

De vanaf de jaren zeventig opgekomen aandacht voor de vervolging van homoseksuelen in het Derde Rijk is gepaard gegaan met mythevorming. Vanuit de homobeweging werd beweerd dat honderdduizenden homo's in concentratiekampen waren omgekomen en dat hun lot vergelijkbaar was met dat van joden. Evenals het antisemitisme zou homofobie een essentieel bestanddeel van het nationaal-socialisme zijn geweest en homo's zouden net als joden het slachtoffer zijn geworden van een systematische en totale vernietigingspolitiek. Deze nogal sensationele voorstelling van zaken, die de media vaak klakkeloos overnamen, is een voorbeeld van emancipatoire herinneringspolitiek die het slachtofferschap uitvergroot ten behoeve van de strijd voor erkenning en *Wiedergutmachung*. De daaruit voortvloeiende herdenkingscultuur, gematerialiseerd in de roze driehoek en homomonumenten zoals in Amsterdam, versterkte het idee van een 'homocaust'.

Al in 1977 presenteerde de Duitse socioloog Rüdiger Lautmann in zijn *Seminar: Gesellschaft und Homosexualität* (Frankfurt am Main, 1977) op archiefonderzoek gebaseerd feitenmateriaal waaruit bleek dat naar schatting tussen 5.000 en 15.000 mannen vanwege homoseksualiteit in concentratiekampen terecht zijn gekomen, van wie een onbekend deel omkwam. Dit was een eerste aanwijzing dat de homovervolging qua schaal en intensiteit niet vergelijkbaar is met de Holocaust. Dat neemt niet weg dat homomannen – lesbische vrouwen waren nauwelijks blootgesteld aan directe vervolging – tijdens het nazi-regime te maken kregen met een hard strafrechtelijk vervolgingsbeleid. Ook werden sommigen van hen, buiten het strafrecht om, geterroriseerd, mishandeld en vermoord.

Aanvankelijk werden Lautmanns genuanceerde be-

NIEUWSTE TIJD

Weinig toegankelijk naslagwerk over vermeende 'homocaust'

Günter Grau, *Lexikon zur Homosexuellenverfolgung 1933 bis 1945. Institutionen, Personen, Betätigungsfelder* (LIT Verlag; Berlijn 2010) 400p., €119,90
ISBN 9783825897857

vindingen grotendeels genegeerd door de homobeweging. Sinds het midden van de jaren tachtig echter, zijn deze in enkele goed onderbouwde historische studies over de homovervolging in de jaren 1933-1945 verder uitgewerkt. Een groot deel van deze kennis, althans voor zover het om de feitelijke informatie gaat, is nu beschikbaar in de vorm van een encyclopedisch overzicht, dat is samengesteld door de aan de universiteiten van Berlijn en Leipzig werkzame medisch historicus Günter Grau. Grau

heeft met deze door Lautmann ingeleide *Lexikon* een monnikenarbeid verricht. Het resultaat is een grondig en degelijk, maar ook een nogal droog en, vanwege de overvloed aan details, weinig toegankelijk en leesbaar naslagwerk. De vraag is dan ook welk doel het moet dienen en voor wie het bedoeld is. Mijn indruk is dat het boek alleen interessant is voor de vrij kleine groep van onderzoekers die al vertrouwd is met de geschiedschrijving en het historische debat over dit onderwerp. Voor wie niet direct tot deze groep behoort en meer wil weten over het lot van homo's in het Derde Rijk zijn er beter leesbare historische studies beschikbaar, zoals Hans-Georg Stümkes en Rudi Finklers *Rosa Winkel, Rosa Listen: Homosexuelle und 'Gesundes Volksempfinden' von Auschwitz bis heute* (Reinbeck, 1981), Burkhard Jellonneks *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz: Die Verfolgung von Homosexuellen im Dritten Reich* (Paderborn, 1990), Joachim Müllers en Andreas Sternweilers *Homosexuelle Männer im KZ Sachsenhausen* (Berlijn, 2000) en de door Burkhard Jellonnek en Rüdiger Lautmann geredigeerde bundel *Nationalsozialistischer Terror gegen Homosexuelle: Verdrängt und ungesühnt* (Paderborn, 2002).

Mijn grootste bezwaar tegen Grau's boek is dat de

verklaring van de homovervolging in het Derde Rijk en de uiteenlopende interpretaties hiervan in de historiografie onderbelicht blijven. De bestaande geschiedschrijving heeft duidelijk gemaakt dat de homovervolging moeilijk aan de hand van het rabiante racisme en de radicale eugenetische bevolkingspolitiek van de nazi's is te verklaren. In hun ogen waren Duitse (en ook Nederlandse) homo's 'ariërs' en vormden zij op zich geen minderwaardig 'ras'. Niet alle nazi-kopstukken achtten homoseksualiteit schadelijk en verwerpelijk. Evenmin gingen de nazi's en de aan het regime gelieerde artsen en criminologen ervan uit dat homoseksualiteit uitsluitend een biologische eigenschap van een duidelijk afgrensbare minderheid was. Van een eenduidige visie op homoseksualiteit en een uniforme, systematische aanpak was geen sprake. Homoseksualiteit werd grotendeels opgevat als staatsondermijnd, besmettelijk en wellicht corrigeerbaar gedrag, waartoe veel mannen konden vervallen, en de strafmaatregelen en medische therapieën varieerden al naar gelang de aard en ernst daarvan. In deze context doet zich de vraag voor in hoeverre de homofobie van de nazi's uitzonderlijk was. Deels lagen hun visie en maatregelen in het verlengde van de al bestaande en ook na 1945 nog sterk aanwezige afkeer van homoseksualiteit in de maatschappij als geheel – een afkeer die in Duitsland in hoge mate ook een reactie was op de rond 1900 ontstane homo-emancipatiebeweging en de vooral in de jaren twintig zichtbare homosubcultuur. Verder gebruikten Hitler en de zijnen de beschuldiging van homoseksualiteit ook pragmatisch als middel om tegenstanders (zowel binnen als buiten de eigen beweging) uit te schakelen – een tactiek die niet enkel aan de nazi's was voorbehouden.

Andere verklaringen accentueren wel de typische kenmerken van de nazistische homovervolging. Deze zou onderdeel zijn van een bredere bestrijding van sociaal ongewenste en staatsondermijnende meningen, eigenschappen en gedragingen, die het nazi-regime met totalitaire middelen op grote schaal in praktijk bracht. In deze bena-

dering, waarin de nadruk ligt op gelijkschakeling en sociale maakbaarheid, wordt het lot van homo's vergeleken met andere als abnormaal beschouwde groepen die niet in de nationaal-socialistische utopie pasten en die met tal van repressieve maatregelen te maken kregen: losgeslagen jongeren, zogenaamde a-socialen, Jehova's getuigen, politieke tegenstanders, Sinti en Roma, 'gewone' criminelen, geestelijk en lichamelijk gehandicapten en psychiatrische patiënten. Tot slot is de aangescherpte homovervolging in het Derde Rijk ook verklaard vanuit het feit dat sommige nazi-leiders, met name Heinrich Himmler, vreesden dat hun eigen organisaties en de militarisering van de Duitse samenleving homoseksualiteit in de hand konden werken – een schrikbeeld dat voortdurend werd gevoed door de ontdekking van homo's in eigen gelederen, zoals de in 1934 geliquideerde SA-leider Ernst Röhm. De in hoge mate op seksescheiding en mannelijke dominantie gebaseerde nationaal-socialistische beweging, die was geënt op de nationalistische traditie van de *Männerbund* – een begrip dat in Grau's *Lexikon* overigens ontbreekt – en de daarmee verbonden cultivering van mannelijke solidariteit, kameraadschap en lichamelijke kracht, konden homo-erotische associaties oproepen. In deze interpretatie was de vervolging van homo's ingegeven door het streven om de eigen mannenbond zuiver te houden van homoseksuele smetten. Tegelijkertijd geeft dit perspectief ook aan dat het slachtofferperspectief te eenzijdig is voor de duiding van de verhouding tussen nationaal-socialisme en homoseksualiteit. Er zijn bovendien aanwijzingen dat de nazi-beweging met haar militaristische en ook esthetische mannelijkheidscultus, zeker in de jaren voor de uitschakeling van Röhm, aantrekkingskracht uitoefende op homomannen, maar dit is eveneens een aspect dat in het *Lexikon* van Grau vrijwel niet aan de orde komt.

Harry Oosterhuis
Maastricht University

‘Het was een mooie nazomerdag en fier marcheerden de Hollandse vrouwen onder bewaking van SS’ers in hun blauwe overalls door het prachtige landschap. Na enkele kilometers passeerden ze een idyllisch, door wuivend riet omzoomd meertje, de Schwedtsee geheten. Sommige vrouwen plukten bloemen: die zouden zo met een fleurig staan in hun nieuwe barak. Want ze wisten inmiddels dat ze op weg waren naar Ravensbrück, het concentratiekamp dat in 1938 door Himmler was ingericht voor al die vrouwen die niet voldeden aan het arische *Kinder, Kuche und Kirche*-ideaal: misdadigsters, prostituees, zigeunerinnen en de laatste jaren ook steeds meer verzetsstrijders uit heel Europa.’ (Annejet van der Zijl, *Sonny Boy*, 2004, 171-172).

In 2003 kwam Susan Hogervorst tijdens onderzoekswerkzaamheden toevallig in aanraking met een folder van het Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück. Een jaar later studeerde zij af met een scriptie over gender en de herinnering aan Ravensbrück zoals die sinds 1945 werd vertolkt door het Nederlands Ravensbrück Comité. De basis voor haar dissertatie, die in boekvorm is uitgegeven onder de titel *Onwrikbare herinnering*, was daarmee gelegd.

In dit zeer toegankelijke boek analyseert historica Hogervorst de vraag hoe herinneringsculturen van Ravensbrück in België, (West-)Duitsland, Nederland en Oostenrijk tussen 1945 en 2010 gestalte kregen. Ze gaat na hoe de veranderingen daarin kunnen worden verklaard en wat de effecten zijn geweest op de collectieve herinnering. Het kamp Ravensbrück heeft zich na oorlogstijd ontwikkeld tot een plaats waar de ‘levende herinnering’ en de ‘geconstrueerde geschiedenis’ elkaar wederzijds beïnvloedden. Hogervorst signaleert opvallende inhoudelijke overeenkomsten tussen de geschiedschrijving door overlevenden, die direct na de oorlog tot stand kwam, en door de historici die niet in het kamp gezeten hebben, in gang gezet vanaf 1990. Ten eerste schrijven beide groepen een prominente plaats toe aan de rol van politieke gevangenen, het verzet en de onderlinge solidariteit in het kamp. Daarnaast nemen vrouwen in de geschiedschrijving van Ravensbrück een dominante plaats in als subject en object. Op de derde plaats wordt de historiografie over het kamp expliciet ideologisch gemotiveerd: door Ravensbrückcomités in een communistisch kader en door historici van de tweede generatie

vanuit een feministische overtuiging. Is de herinnering aan Ravensbrück onwrikbaar, zoals de geschiedschrijving suggereert?

De herinneringscultuur die ontstaan is rondom kamp Ravensbrück, is dat in ieder geval allerminst. Hogervorst signaleert een wisselwerking tussen individuen, groepen en instanties die zich aan de hand van het kampverleden

identificeren als *producten* en *consumenten* (de sociale dimensie van een herinneringscultuur); tussen de midelen waarmee over dit verleden wordt gecommuniceerd; en tussen de contexten waarin dit verleden uitdrukking en betekenis krijgt. Door deze drie elementen – *mensen, media en context* – krijgt het concept herinneringscultuur bij

Hogervorst vorm. De auteur brengt ze in kaart in een grensoverschrijdende studie naar de totstandkoming en overdracht van herinneringen. Daartoe raadpleegde zij in de genoemde vier onderzoekslanden diverse bronnen: archiefdocumenten, herdenkingsrituelen, symbolen, kranten, tentoonstellingen, kampliteratuur en audiovisueel materiaal. Ook volgde Hogervorst de ontwikkeling van Ravensbrück-gedenkmonumenten en voerde zij gesprekken met overlevenden en betrokkenen. Haar onderzoeksresultaten over de dynamische en identificeerbare herinneringscultuur rond Ravensbrück, geeft Hogervorst weer in drie elkaar opeenvolgende perioden.

In de passage over de derde en tevens meest recente periode, die loopt van 1989-2010, benadrukt Hogervorst de invloeden die de Europeanisering, democratisering en pedagogisering hebben uitgeoefend op de Ravensbrück herinneringscultuur. De Ravensbrückcomités lieten in de periode hieraan voorafgaand (1965-1989) nog een grote mate van continuïteit zien te midden van de sociale en politieke veranderingen. De organisaties van voormalige gevangenen bleven in deze tijd vasthouden aan de concentratiekampherinnering zoals die transnationaal door communistisch georiënteerde overlevenden werd belichaamd. Herinneren was verbonden met een actuele strijd. Deze onwrikbaarheid hangt volgens Hogervorst enerzijds samen met het feit dat zij zich als slachtoffers van een opofferingsstrijd nauwelijks konden identificeren met de andere slachtoffers van radicale vervolging. Anderzijds boden de politieke kaders voor de overlevenden houvast in de verwerking van en zingeving aan hun (traumatische) kampervaringen.

Na de val van de Muur en de teloorgang van het inter-

NIEUWSTE TIJD

Sonny Boy en de herinneringscultuur van Ravensbrück

Susan Hogervorst, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010 (Verloren; Hilversum 2010) 280 p., €29,- ISBN 9789087042080*

nationale communisme, won de Holocaustherinnering in steeds meer landen aan betekenis. De nationale context waarbinnen herinneringsgemeenschappen van Ravensbrück reeds in de eerste periode na de oorlog (1945-1965) werden opgericht, werd hierdoor echter niet ondermijnd. Integendeel, onder invloed van de transnationale Holocaustherinnering voltrok zich eerder een re-nationalisering van de kampherinnering, zo stelt Hogervorst. Door de consensus over het belang van de overdracht van kampherinneringen groeiden overlevenden en herinneringsconsumenten naar elkaar toe en raakten ideologische verschillen uit de voorgaande periode op de achtergrond. Door deze Europeanisering van de herinneringscultuur van Ravensbrück domineerden in de publieke herinnering niet langer strijd en opoffering, maar kwam het accent te liggen op lijden en slachtofferschap.

De herdenking van Ravensbrück werd vervolgens gedemocratiseerd door de manifestatie van nieuwe herinneringsproducenten. Feministen, transgenders, homoseksuelen, mannelijke overlevenden en anderen identificeerden zich aan de hand van de herinnering aan het kamp. De herinneringscultuur van Ravensbrück won aan diversiteit. De pedagogisering van de kampherinneringen

was zowel oorzaak als uitdrukking van deze toegenomen belangstelling voor kampherinneringen en overlevenden. Door de authenticiteit van de historische locatie en van de overlevenden werd het verleden erfahrbaar in het heden. Met het ouder worden van de overlevenden van het kamp dient zich een overgangsfase aan van het levende, communicatieve geheugen naar het materiële, tijdloze geheugen van instituties, monumenten en gecanoniseerde teksten. Deze trend impliceert een onomkeerbare beweging van de sociale naar de culturele dimensie van herinneringscultuur, die volgens Hogervorst onvoldoende recht doet aan de dynamiek van collectieve herinneringsprocessen. Van meet af aan is er volgens haar sprake van een samenwerking tussen mensen die betekenis geven aan het verleden en de media die daartoe de voorwaarden scheppen. Wie deze these van Hogervorst wil toetsen raad ik het boek en de film *Sonny Boy* aan. Zij geven als eigentijdse representaties van een oorlogsverleden, de herinneringscultuur van Ravensbrück een nieuwe impuls. Het onderzoek van Hogervorst vormt hierbij een onmisbaar historisch kader.

Liesbeth Hoeven

Tilburg University

‘R eeds een vol jaar geleên, kwam de “Freeland” hierheen en wij juichten toen al te saâm. Nieuwe toekomst verrees, dertig duizend DP’s, zouden werken in Suriname. Duist’re invloed, helaas, is hier dikwijls de baas, en zo werd deze zaak uitgesteld.’ Aldus schreef de Surinaamse volksdichter Thijm eind jaren veertig van de twintigste eeuw over een tot voor kort nauwelijks bekende episode uit de Nederlandse, Surinaamse en joodse geschiedenis. Oud-diplomaat Alexander Heldring onttrok deze historie aan de vergetelheid. Het resultaat: een enigszins doorwrochte, maar dankzij gedegen onderzoek goed onderbouwde publicatie.

In 1946 stelde de joods-Amerikaanse Freeland League voor Jewish Territorial Colonization aan de Nederlandse en Surinaamse regeringen voor om een onbewoond deel van Suriname beschikbaar te stellen voor kolonisatie door ontheemde Europese joden. Verschillende hooggeplaatste Nederlanders en Surinamers hadden wel oren naar dit plan. Suriname kon wat bevolkingsaanwas immers goed gebruiken en het opnemen van joodse ‘Displaced Persons’

NIEUWSTE TIJD

Surinaams ‘Freeland’ voor joden: een vergeten geschiedenis

Alexander Heldring, *Het Saramacca Project. Een plan van joodse kolonisatie in Suriname (Verloren; Hilversum 2011) 348 p., ill., tab., graf., €35,- ISBN 9789087042073*

zou ook de Nederlandse internationale reputatie ten goede komen. Bovendien leek de mogelijke toevloed van Amerikaanse dollars via de Freeland League aantrekkelijk. Tegelijkertijd toonden betrokken politici en ambtenaren zich vanaf het begin terughoudend en werden geen eenduidige toezeggingen gedaan. Toch kwam, weliswaar gestaag, een onderhandelingstraject op gang en de Nederlandse afgevaardigde bij de Verenigde Naties, de latere minister van Overzeese

Gebiedsdelen Emmanuel Sassen, verklaarde op 26 november 1947 zelfs in de Algemene Vergadering dat er een overeenkomst was gesloten voor hervestiging van 30.000 joden in Suriname.

Deze verklaring bleek te voorbarig. Er volgde lang heen en weer gesteggel tussen de betrokken ministeries van Buitenlandse Zaken en van Overzeese Gebiedsdelen, de Surinaamse regering en de Freeland League. Tot grote ontsteltenis van de Amerikaanse organisatie werd het plan op 14 augustus 1948 opgeschort. Volgens Heldring kwam dit besluit in de eerste plaats voort uit de

Nederlands-Surinaamse schroom een concurrent te creëren voor de in mei 1948 opgerichte staat Israël. Daarnaast waren de vrees voor communistische elementen onder de te immigreren joden en het feit dat Nederland zijn handen vol had aan de politionele acties in Indonesië ook van belang. Bovendien waren een aantal Nederlandse ambtenaren, wellicht onder zionistische druk, niet erg overtuigd van de integriteit en de slagkracht van de Freeland League. Ondanks verwoede pogingen van de organisatie om het plan gedurende de daaropvolgende jaren nieuw leven in te blazen, zou het Surinameproject nooit meer serieus ter tafel komen.

Het initiatief lijkt ook in de geschiedschrijving een stille dood te zijn gestorven. Afgezien van een tweetal afstudeerscripties, waarvan één van de hand van schrijver dezes, is *Het Saramacca Project* de eerste omvangrijke studie naar het Surinameproject. Heldring, die eind 2010 op het plan promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen, verdiende eerder zijn sporen als diplomaat. Hij pensioneerde in 2004, na een ambassadeursschap in Ghana.

Zoals Heldring in zijn inleiding zelf terecht stelt, is *Het Saramacca Project* vooral te lezen als een beleids-geschiedenis. Zijn proefschrift behandelt dan ook met name de opstelling en het handelen van het ministerie van Buitenlandse Zaken ten opzichte van het kolonisatieproject. De lezer krijgt een inkijkje in het ministeriële besluitvormingsproces van Buitenlandse Zaken, het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen en in de naoorlogse politieke positie van de kolonie Suriname.

Toch is Heldrings boek niet enkel het relaas van een hoofdzakelijk ambtelijke geschiedenis. Er worden ook een aantal internationaal relevante thema's aangestipt, waarvan het joodse territorialisme verreweg de belangrijkste is. Al in 1905 splitste een groep zionisten zich af van de Zionistische Beweging. Zij wensten zich niet langer exclusief te focussen op Palestina als locatie voor de toekomstige joodse staat, maar zochten andere vestigingsplaatsen voor Europese joden die hun thuislanden wegens vervolging wilden of moesten ontvluchten. Onder leiding van de Britse schrijver Israel Zangwill – bedenker van de term 'the melting pot' als aanduiding van de Amerikaanse multi-culturele samenleving – richtte deze groep in 1905 de Jewish Territorial Organisation (ITO) op. Tussen 1905 en haar opheffing in 1925 onderzocht en ontplooidde de ITO wereldwijd diverse kolonisatiepro-

jecten. Na 1925 bleven enkele organisaties, waaronder de in de jaren dertig opgerichte Freeland League, naar eigen zeggen opereren onder territorialistische vlag.

Heldring gaat slechts oppervlakkig in op deze twintigste-eeuwse joods-nationalistische beweging, maar zijn studie naar de Freeland League in Suriname dient zondermeer als belangrijke case-study binnen de analyse van het territorialisme. Een omvattende studie naar deze politieke en ideologische stroming is tot op heden niet verschenen. Met ingang van september 2011 onderneemt de schrijver van deze recensie in het kader van een Ph.D.-onderzoek een eerste poging om het territorialisme in kaart te brengen.

De verdienste van Heldrings boek zit 'm kortom voornamelijk in de bijdrage die het levert aan de joods-nationalistische geschiedschrijving en aan de analyse van de naoorlogse politieke situatie in Nederland en in het in rap tempo onafhankelijker wordende Suriname. Heldring is echter geen getraind historicus. Zijn schrijfstijl is hier en daar houderig en langdradig. Bovendien schenkt hij, waarschijnlijk onder invloed van meelezers die graag hun eigen stokpaardjes in het boek terug wilden zien, soms onevenwichtig veel aandacht aan bepaalde onderwerpen. Zo zijn Nederlands antisemitisme en de naoorlogse wederopbouwperiode interessante thema's, maar zouden zij binnen het kader van dit onderzoek met aanzienlijk minder ruimte toe kunnen. Hetzelfde geldt voor het gewicht dat wordt toegekend aan het feit dat NSB-leider Anton Mussert al voor de oorlog een Surinaams hervestigingsplan voor Europese joden opperde.

Hier tegenover staat echter Heldrings indrukwekkende archiefonderzoek in binnen- en buitenland. Bovendien interviewde hij diverse betrokken personen, onder wie de Surinaamse ex-president Johan Ferrier, indertijd actief tegenstander van het Freeland League-plan. Dit alles maakt *Het Saramacca Project* tot een zeer volledige analyse van een stukje vergeten geschiedenis. De Freeland League kreeg uiteindelijk geen kolonisatieproject van de grond in Suriname. Heldring relativeert terecht de kansen die de organisatie bij voorbaat had in het kader van de nationale en internationale politieke situatie. Niettemin heeft de episode recht op de historiografische plek die zij nu heeft gekregen.

Laura Almagor

European University Institute, Florence

De grote naoorlogse ideologische omslag was geen noviteit van de jaren zestig, maar nam al een aanvang halverwege de jaren veertig. Althans, dat is de centrale stelling in het boek *Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa* van Els Witte, emeritus hoogleraar geschiedenis en voormalig rector van de Vrije Universiteit Brussel. Daarmee neemt zij duidelijk positie in het debat over de vraag of de Tweede Wereldoorlog al dan niet een breuk betekende en keert zij zich – in het spoor van verscheidene buitenlandse auteurs – nadrukkelijk tegen het gros van de Belgische historiografie die juist de continuïteit tussen de decennia voor en na de oorlog benadrukt. Interessant echter is dat juist Witte zelf een van de auteurs is die eerder aan dat beeld van continuïteit heeft bijgedragen (zie onder andere *Tussen restauratie en vernieuwing*, 1989).

Witte onderbouwt haar nieuwe visie aan de hand van een onderzoek naar de ideologieproductie van een groep van ongeveer 85 historici in de jaren 1944-1956. Voor een beter historisch begrip wordt echter ook teruggeblikt naar de periode van het interbellum. Het doel is om aan te tonen dat in elk geval bij een intellectuele voorhoede al in de eerste jaren na de bevrijding sprake was van ideologische vernieuwing waarbij begrippen en idealen als pacifisme, democratie, modernisering, pluralisme, civisme en internationalisme op de voorgrond traden.

En dat doet de auteur met verve. Nauwgezet en zeer uitvoerig analyseert Witte het voorhanden archiefmateriaal en het werk – en dan vooral de levensbeschouwelijke opvattingen en boodschappen daarin – van de door haar gekozen historici. Deze laatsten zijn bovendien geselecteerd op hun maatschappelijke engagement. Steevast gaat het om wetenschappers die hun idealen ook aan een ruimer publiek kenbaar wilden maken. De wijze waarop ze dat deden, varieerde. Sommigen publiceerden opinieartikelen, andere schreven vulgariserende overzichtswerken waarin ze met hun interpretatie van de geschiedenis hun lezers de waarde van zaken als pluralisme, mensenrechten, vrijheid en internationale samenwerking trachtten bij te brengen. Weer anderen waren vooral actief betrokken bij de hervorming van de geschiedenisleerplannen voor het middelbare onderwijs of bij vaak internationaal opererende vernieuwingsbewegingen en overlegcomités. Enkele voorbeelden zijn de afdelingen van Unesco, de revisiebeweging, het Centrum Harmel, de Société pour

le Progrès des Etudes philologiques et historiques en de Federatie van Belgische Leraren Geschiedenis.

Interessant is de manier waarop Witte haar onderzoek heeft aangepakt. Centraal staat de ideologieproductie, maar *Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa* is verre van een typische ideeëngeschiedenis. Veeleer is het een sociaalhistorisch werk. Wittes analytische instrumenten zijn de door Bourdieu aangereikte begrippen 'habitus', 'veld' en 'kapitaal', en het is door het blootleggen van de netwerken waarin de door haar geselecteerde historici werkzaam waren dat Witte inzicht wil krijgen in de ideologische veranderingen waar zij voor staan. Op die manier passerden 85 historici de revue en uitvoerig wordt

uit de doeken gedaan hoe zij werken, waar zij met elkaar in contact komen en hoe zij reageren op elkaanders werk.

Alles bij elkaar brengt Witte doorheen het boek een mooi overzicht van de historiografische ontwikkelingen in de eerste vijftien jaren na de bevrijding (met daarbij ook heel wat aandacht voor de verschillende varianten van het Belgische, Vlaamse en Waalse nationalisme

daarin), maar op haar best is ze in haar analyse van de historische netwerken. Vooral door de integratie van persoonlijk archiefmateriaal laat Witte met overtuiging zien hoe in de periode na de Tweede Wereldoorlog de academische wereld en die van het middelbare onderwijs nog sterk vervlochten waren en hoe zowel de onderwijsselite als de academici zich bezig hielden met wetenschapsvulgarisatie. Wat ook opvalt, is de grote mate van coöperatie tussen historici van beide landsdelen. Zeker, Vlamingen en Walen kwamen regelmatig in conflict en over de interpretatie van het verleden was vaak onenigheid, maar toch: de netwerken opereerden op een nationaal niveau en de ideologische vernieuwing werd aangestuurd door vertegenwoordigers van beide landsdelen. Zelfs als de spanningen vanaf 1950 oplopen ten gevolge van de koningskwestie en de schoolstrijd blijven de betrokkenen de samenwerking opzoeken. Samenwerking over de zuilgrenzen heen bleek daarentegen iets moeilijker te liggen. Ideologie- en onderwijsvernieuwing waren vooral een zaak van socialisten en linkse liberalen. Zeker, zij kregen het gezelschap van enkele progressieve katholieken, maar, zo benadrukt Witte meermaals, in het algemeen bleef de katholieke zuil afwerend en weigerde deze mee te gaan in de door de besproken historici gepropageerde onderwijs- en geschiedenisvernieuwingen.

NIEUWSTE TIJD

Geschiedenis en nieuwe idealen

Els Witte, Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa. Belgische historici en de naoorlogse politiek-ideologische projecten (1944-1956) (Pelckmans; Kapellen 2009) 389p., €27,50 ISBN 9789028948754

Wat aan katholiek zijde wél gebeurde, blijft echter buiten beeld en dat is jammer, al was het maar omdat de katholieke zuil in de besproken jaren in België een zeer groot deel van de bevolking vertegenwoordigde. In Vlaanderen stemde in die jaren zelfs ongeveer de helft van de bevolking op de toenmalige Christelijke Volkspartij (CVP) en het katholieke onderwijs was er dominant. Witte verloochent dit niet, maar door er niet expliciet op in te gaan, laat ze het aan de lezer over de alomtegenwoordigheid van de katholieken voor ogen te houden. Zoniet, dan dreigt immers het gevaar de ideologische vernieuwing belangrijker te achten dan ze in werkelijk-

heid was. Een ander gemis is het gebrek aan biografische informatie over de betrokken historici. De namen vliegen voorbij, maar gek genoeg krijg je amper een beeld van de persoonlijkheden die daarachter schuilen. Of dergelijke informatie ook meer inzicht zou bieden in de processen van ideologieproductie en -verspreiding of in de werking van de netwerken valt te betwijfelen, maar deze zou het boek als geheel wel enigszins hebben kunnen opfleuren.

Nele Beyens

Historica te Amsterdam

Na de eerste twee delen, die handelden over de periode 1830-1905 en 1905-1950, sluit dit derde deel van de *Nieuwe geschiedenis van België* de reeks af. Deze is begonnen als een project ter gelegenheid van honderdvijfenzestig jaar België in 2005, en werd in 2009 voltooid. 'Nieuw' verwijst hier naar de legendarische *Histoire de Belgique* die Henri Pirenne in 1932 voltooide. Een voor de hand liggend verschil met het meesterwerk van de beroemde Belgische historicus is het feit dat deze nieuwe geschiedenis in 1830 begint, aldus op het moment dat de Belgische staat ontstond. Deze verstandige begrenzing, die behoedt voor nationalistische valkuilen, maakt dit project niet tot een minder ambitieuze synthese van honderdtachtig jaar Belgische geschiedenis.

Zoals ook bij de voorgaande delen is aan dit deel door een diverse groep historici van francofone en Vlaamse herkomst meegewerkt. Het eerste gedeelte (1950-1970) wordt daarbij afgedekt door het duo Dujardin en Dumoulin (Université Catholique de Louvain). De nadruk ligt daarbij op de politieke geschiedenis, maar er wordt ook aandacht besteed aan de culturele en sociaal-economische ontwikkeling. De auteurs benadrukken onder andere de grote iconische waarde die uitging van de Expo 1958, die gedurende een half jaar zo'n veertig miljoen bezoekers naar Brussel trok.

Snedig merken Dujardin en Dumoulin op dat de sfeer van gezamenlijkheid die daar gecultiveerd werd niet zo zeer betrekking had op een wereltentoonstelling, als wel op een wereldillusie. Onder de oppervlakte was de doodstrijd van het *Belgique de papa* al begonnen. Immers, twee jaar daarna werd Kongo onafhankelijk (een gebied

NIEUWSTE TIJD

Ambitieuze synthese van honderdtachtig jaar Belgische geschiedenis

Vincent Dujardin, Michel Dumoulin, Marnix Beyen en Philip Destatte, *Nieuwe Geschiedenis van België. Deel III: 1950-heden (Lannoo; Antwerpen 2009) 667p., €39,95 ISBN 9789020964899*

dat voor België van een vergelijkbaar economisch belang was geweest als Nederlands-Indië voor Nederland), braken er massale stakingen uit tegen de Eenheidswet en werd definitief de lont in het communautaire kruitvat gestoken. Het compromis in Hertoginnedal in 1963 was slechts een opmaat voor het einde van de unitaire staat in 1970.

In dit eerste gedeelte worden een aantal zaken gemist. Het meest in het oog springende deel hiervan is wel de dekolonisatie van Kongo en de nasleep

daarvan. Die is alleen al relevant vanwege de Congolese diaspora in België, maar ook omdat de bloederige dekolonisatie intiem verbonden was met de wijze waarop België zichzelf, en de politici van de oude garde hun positie, zagen. Een systematische behandeling van dit echec ontbreekt. De moeizame positie van de Belgische regering inzake de kwestie-Katanga passeert wel de revue, maar aan de tragische geschiedenis van Lumumba en de machtsovername door Mobutu wordt geen aandacht besteed. Het structurele streven van de beweging naar onafhankelijkheid en de omgang van België met zijn koloniale verleden krijgen in de vier hieraan bestede pagina's geen aandacht.

Daarnaast blinkt de overigens zeer accurate beschrijving van kwesties als de Koningskwestie en de schoolstrijd niet uit in toegankelijkheid en meeslependheid. Hoofdrolspelers worden niet geïntroduceerd en ingewikkelde technische constructies zoals die rondom het schoolpact hadden overzichtelijker kunnen worden weergegeven. Duidelijker had kunnen worden aangegeven welke culturele redenen er ten grondslag lagen aan de grote beroering die deze kwesties opriepen in het België

van de jaren vijftig. De grote culturele polarisatie tussen katholieken en antiklerikalen wordt hierbij als bekend verondersteld. Men mag er echter niet van uitgaan dat alle lezers alle delen hebben gelezen, en zelfs in dat geval was een introductie in de problematiek op zijn plaats geweest.

Het jaar 1970 wordt door de auteurs terecht als een waterscheiding gezien, en markeert ook de overgang binnen het boek naar het door Beyen en Destatte geschreven gedeelte. Behalve de logische cesuur door de opheffing van de eenheidsstaat, proberen deze twee auteurs aannemelijk te maken dat de sociaal-culturele veranderingen evenzeer aanleiding zijn om de jaren zeventig als een overgang te bezien, met name veranderingen die verband hielden met de seksuele revolutie, de nieuwe sociale bewegingen en het verder uit elkaar groeien van de gemeenschappen.

Erg boeiend is de inleiding waarvan Beyen (Universiteit Antwerpen) en Destatte (Institut Destrée, een denkrank op het gebied van Waalse identiteit) hun bijdrage vergezeld doen gaan. Want zoals de westerse cultuur een nieuwe richting insloeg vanaf de jaren zeventig, zo neemt ook dit boek een nieuwe wending, omdat de auteurs kiezen voor een thematische benadering die past bij de politiek-culturele benadering, en die ze onderscheidt van Dujardin en Dumoulin. Ze willen nadrukkelijk in hun analyses van politieke ontwikkelingen de culturele, sociale en economische ontwikkelingen inbedden. De 'verzuchtingen van de verschillende geleidingen van de samenleving' komen tot uiting in aparte diachrone hoofdstukken over de vrouwenemancipatie, het 'onbehagen van de burger' (dat onder andere in de Witte Marsen rondom de affaire-Dutroux tot een hoogtepunt kwam), nieuwe sociale bewegingen en de pogingen tot het voeren van een legitieme politiek door een 'verdampende staat'.

Nadrukkelijk wordt aandacht gevraagd voor wat we de *zeer hedendaagse* geschiedenis zouden kunnen noemen, een probleem waarvoor Beyen en Destatte zich bij de behandeling van de periode 1970-2008 zagen gesteld. Terecht betogen ze dat onder historici van de nieuwste tijd er een merkwaardige neiging bestaat altijd een greppel van een jaar of dertig braak te laten liggen tussen bestudeerde periode en onderzoeker. Het feit dat de

historiografische verwerking van de jaren tachtig van de twintigste eeuw nog maar nauwelijks op gang is gekomen, is daarvoor exemplarisch. In tegenstelling tot een tekort aan bronnen, is juist de overdaad daaraan voor de historicus van het nabije verleden een probleem, aldus de auteurs.

Ze slagen er overigens wonderwel in dit verleden in hun analyses te integreren, hoewel de jaren nul daarbij logischerwijs iets minder aandacht krijgen. Enerzijds worden bemoeienissen met maatschappelijk zeer controversiële onderwerpen als het Vlaamse populisme en de communautaire kwestie niet geschuwd, anderzijds wordt zoveel mogelijk toch de intellectuele distantie bewaard. Zowel het bewuste engagement en de grote greep ervan maken dit laatste deel tot een interessant en riskant historiografisch experiment, dat voor veel onderwerpen waar nog monografieën over zullen verschijnen, kan fungeren als referentiekader. In de toekomst zal het waarschijnlijk nog tot veel debat leiden.

Beide onderdelen van deze *Nieuwe geschiedenis deel III* plaatsen België bovendien in een transnationale context, een element waar door Beyen en Destatte expliciet aan wordt gerefereerd. Terecht merken ze daarbij op dat een voor internationale invloed zo poreus land als België (en voor Nederland geldt hetzelfde) in feite alleen op die manier geschreven mag worden. Deze groeiende interdependentie en de belangrijke rol die België heeft gespeeld in de geschiedenis van de Europese integratie, krijgen dan ook terecht veel aandacht.

Als geheel biedt het boek, genoemde omissies daargelaten, een goed handvat om de naoorlogse Belgische geschiedenis hanteerbaar mee te maken. Door de binnen het boek zelf merkbare methodologische vernieuwing en diversiteit maakt het niet altijd een even gestructureerde of evenwichtige indruk. Maar dit project is dan ook niet het geesteskind van de grote greep van één enkele historicus – ook in dat opzicht behoort Pirennes België tot het verleden.

Wim de Jong

Radboud Universiteit Nijmegen

Wat herinnert ons nog aan de DDR? Wat zien we nog terug van de 'socialistische heilstaat', het 'andere Duitsland' zoals het in Nederland vaak werd genoemd? In het oosten van de huidige Bondsrepubliek is sprake van een zekere 'Ostalgie', een terugverlangen naar vooral de zekerheden die het bestaan in de DDR bood. In Berlijn uit zich dat vooral in de vele straatverkopers die de meest vreemde parafernalia aanbieden, van bondmuts tot helmen van de vroegere *Nationale Volksarmee* (NVA). In de hoofdstad van het verenigde Duitsland kan tegenwoordig ook een Trabi-safari geboekt worden. Vooral in films is de laatste jaren veel aandacht voor de DDR, zoals in het tragikomische *Goodbye Lenin!* en het huiveringwekkende *Das Leben der Anderen*.

Het twintigjarig jubileum van de val van de Muur in november 2009 bracht bovendien een stroom aan publicaties over de geschiedenis van de DDR op gang. Twee recente, qua onderwerp zeer uiteenlopende, voorbeelden daarvan zijn *The Antifascist Classroom. Denazification in Soviet Occupied Germany, 1945-1949* van Benita Blessing en *The plans that failed. An Economic History of East Germany 1945-1989*, geschreven door André Steiner, professor Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit van Potsdam, die eerder het boek *Die DDR-Wirtschaftsreform der sechziger Jahre: Konflikt zwischen Effizienz und Machtkalkül* schreef. Het voorliggende boek werd eerder in het Duits gepubliceerd als *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*.

Zoals de titel al doet vermoeden, richt Blessing zich op de denazificatie van de Russische bezettingszone in Duitsland. Zij doet dat vooral aan de hand van het onderwijs zoals dat in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog gestalte kreeg en put daarbij bijvoorbeeld uit essays die schoolkinderen schreven en tekeningen die zij maakten. Van die tekeningen zijn ter illustratie ook enkelen in het boek opgenomen, die helaas wat betreft de afdrukkwaliteit niet altijd even goed zijn.

Blessings gebruik van werkstukken van (jonge) leerlingen geeft een fraai kijkje in de denkwereld van deze kinderen en de pogingen van het regime hen een nieuwe kijk op de geschiedenis bij te brengen. Via het onderwijs moest kinderen in de Russische bezettingszone het antifascisme aan worden geleerd, met het idee dat zo

een nieuw begrip kon ontstaan voor wat het betekende Duits te zijn in de naoorlogse wereld. Het begrip 'antifascisme' was overigens erg breed. In het denkbeeld van de Russische bezettingsautoriteiten en Duitse leraren was het meer dan een lege, totalitaire staatsideologie. In de woorden van Blessing: 'Based upon a message of redemption through reconstruction, it became the centerpiece of collective consciousness in the eastern half of Germany by offering Soviet zone residents hope. The call to rebuild every aspect of society, figuratively and literally, gave eastern Germans a concrete goal, whose realization would redeem them collectively from the guilt of the recent Nazi past' (p.4).

Blessing wijst er terecht op, dat de ideologische basis voor de hervormingen die deze zogenaamde 'nieuwe school' voorstond, niet nieuw was. Aanzetten daartoe waren al gegeven tijdens de Franse Revolutie, de negentiende eeuw en de Weimarrepubliek. Ze vonden nu echter vooral hun weerklank bij de Sovjetautoriteiten, in tegenstelling tot de westelijke bezettingszones waar ze geen aandacht kregen. Hervormers in de oostelijke bezettingszone van

Duitsland, zowel Russen als Duitsers, waren er echter van overtuigd, dat eerdere onderwijshervormingen er niet in geslaagd waren burgers op een uniforme manier op te leiden. Sterker nog: er was een systeem gecreëerd dat was gebaseerd op klassenverschillen en dat had ervoor gezorgd dat een samenleving was ontstaan die niet in staat was weerstand te bieden aan het nationaal-socialisme. Na de ondergang van het Derde Rijk, 'Antifascist educational reformers hoped to prevent a return of fascist thought by offering an equal education to all citizens' (p.5). Op de puinhopen van het verslagen nazi-Duitsland moest een heel nieuw schoolsysteem worden opgezet. Via het onderwijs kon, zo was het idee, een verenigd en democratisch volk worden gevormd, dat de misdaden van het Duitse verleden recht kon zetten. Op deze manier zou de bevolking nooit meer verdeeld raken door een fascistische politiek. De hervormers stelden het voor alsof er een radicale breuk met het verleden plaatsvond, een sociale wedergeboorte, verwierpen de schuld aan de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust en negeerden continuïteiten tussen programma's en beleid van de nazi's en van henzelf. Om dit er bij de bevolking

NIEUWSTE TIJD

Onderwijshervorming en economie in de DDR

Benita Blessing, The Antifascist Classroom. Denazification in Soviet-occupied Germany, 1945-1949 (Palgrave Publishers; Hampshire 2011) 288 p., ill., €24,10 ISBN 9780230107304

André Steiner, The plans that failed. An Economic History of East Germany 1945-1989 (Berghahn Books; Oxford 2010) 227 p. tbl., €46,50 ISBN 9781845457488

in het oosten van Duitsland in te prenten, werd (terecht) fel geageerd tegen alles wat met het fascisme te maken had. In een nota aan zijn collega-hervormers stelde Otto Winzer, in Berlijn verantwoordelijk voor het onderwijs, dat 'the people didn't just waltz away unscathed from the national catastrophe of 1945' (p.15).

Het antifascisme werd zo de basis van de herstructurering van de Duitse natie in de Russische bezettingszone. De *Einheitsschule* was daarvoor van fundamenteel belang. Naast het opvoeden van kinderen, was het antifascisme vooral van belang, omdat het de Russische bezettingszone in staat stelde 'of claiming its status as the worthier inheritor of the German nation and the "better Germany"' (p.35). Zo kreeg in de zich ontwikkelende Koude Oorlog het onderwijs een steeds belangrijker rol.

De vraag is natuurlijk, of al die onderwijshervormingen succesvol waren. Blessing analyseert die vraag zorgvuldig en komt feitelijk tot de conclusie dat het half-half was. Voor vakken als geschiedenis en Duitse taal schreven leerlingen essays waarin ze nationale helden bezongen, hun herinneringen aan het recente verleden noteerden en speculeerden over de toekomst van Duitsland. Aan de hand daarvan wordt zichtbaar, dat zij geleidelijk aan leerden bepaalde elementen te onthouden, 'while surpressing or deemphasizing others' (p.121). De Sovjetautoriteiten en Duitse onderwijshervormers streefden ernaar geschiedenis te beperken tot het onderwijs. Daarin slaagden zij, zo toont Blessing overtuigend aan, slechts zeer ten dele. Thuis bespraken leerlingen geschiedenis met hun ouders en familie, en die speelden een grote rol in het vormen van het geschiedenisbeeld: 'Teachers had to work around and often against children's perceptions of the past developed elsewhere, whether at home or in other school subjects' (p.127). De vele onderwijshervormingen slaagden er lang niet altijd in de leerlingen te overtuigen van de Sovjet- en later de DDR-versie van de geschiedenis.

Datzelfde gold voor de leiders van Oost-Duitsland, die hun onderdanen ervan probeerden te overtuigen dat het het land economisch voor de wind ging. De televisiebeelden van het zich voltrekkende *Wirtschaftswunder* in de Bondsrepubliek – waaraan de DDR toch op z'n minst superieur werd geacht door haar leiders –, de lange rijen voor de winkels en de slechte kwaliteit van veel consumentenproducten bewezen voor veel Oost-Duitsers het tegendeel. Hoewel Oost-Duitsland het in vergelijking met andere Oost-Europese landen economisch goed deed, slaagde het regime er nimmer in de DDR economisch soepel te laten functioneren.

André Steiner biedt in zijn boek *The plans that failed* een degelijke analyse en beschrijving van de Oost-Duitse economie. Hij doet dat bovendien in een uiterst toegankelijke stijl, zodat zijn werk ook door niet-economen uitstekend te volgen is, en met grote kennis van de literatuur en de bronnen. Steiner stelt vast, dat de planeconomie

vandaag de dag in diskrediet is geraakt, zeker als het gaat om de DDR. De auteur analyseert echter vooral *waarom* het systeem in Oost-Duitsland niet functioneerde, al betoogde Walter Ulbricht, de leider van de DDR, begin jaren vijftig nog dat: 'When I walk through the streets and see something new and beautiful, I point out proudly: this was done by my friend, my friend the plan' (p.1). Ulbricht geloofde het waarschijnlijk echt.

Van begin af aan zaten er echter een aantal grote zwaktes in het economische systeem van de DDR. Het grootste probleem in de beginjaren was waarschijnlijk dat het land afgesneden werd van zijn vooroorlogse leveranties, vooral van belangrijke grondstoffen als kolen en producten als staal en koper. Hoewel zich in de Russische bezettingszone een behoorlijk ontwikkelde metaalindustrie bevond, was deze sterk afhankelijk van ijzer en staal, die in dit deel van het bezette Duitsland nauwelijks werden geproduceerd. Het gebrek daaraan was 'the crucial weakness in the structure of the economy of the Soviet Occupation Zone' (p.13) en later van de DDR. Handel met het buitenland was daarom van fundamenteel belang, maar werd slechts mondjesmaat toegestaan, zeker met het Westen. De DDR zou die lijn vanaf haar oprichting in 1949 grotendeels voortzetten.

De Russische bezettingszone bezat in 1945 voldoende industrieel potentieel. Over het algemeen was de oorlogsschade er minder dan in de westerse bezettingszones. Desalniettemin waren er grote economische problemen, die volgens de autoriteiten alleen opgelost konden worden door een planeconomie. Aanvankelijk was de moeilijke economische situatie daarvoor de belangrijkste reden, maar gaandeweg 'the establishment of the planned economy became increasingly an instrument of the Socialist Unity Party's [Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED – M.L.] power policy' (p.39). Economische rationaliteit werd ondergeschikt gemaakt aan politieke bedoelingen en rechtvaardiging ervan. De SED had de beslissende stem in benoemingen voor belangrijke economische posten. Alle beslissingen werden op centraal niveau genomen. Bovendien moest volledige werkgelegenheid in stand worden gehouden. Op die manier kon de DDR haar superioriteit ten opzichte van het Westen tonen. Dat betekende wel, dat 'the state found itself obliged to cover the financial needs of the Enterprises and not let any of them go bankrupt' (p.5).

De staat oefende bovendien een monopolie uit op handel met het buitenland en het gebruik van buitenlandse valuta, vooral om de binnenlandse economie te beschermen tegen onberekenbare en ongewenste invloeden van buitenaf. Ondernemingen hadden zo weinig last van buitenlandse concurrenten, maar dat nam elke stimulans tot innovatie weg, zelfs al waren bedrijven op de hoogte geweest van de vraag op de wereldmarkt naar hun producten. Die werden bovendien toch wel afgenomen door

de staat, tegen vooraf vastgestelde prijzen. 'This lessened the constraint to innovate and reduced international competitiveness in the medium term' (p.48).

Toch slaagde de Oost-Duitse economie erin bijna veertig jaar te overleven. Volgens Steiner kwam dat vooral, door de – zoals hij het noemt – 'grijze markt', die vooral het gevolg was van gaten in de planning; het was simpelweg onmogelijk een totaalplan op te zetten. Ook de DDR profiteerde van de wereldwijde economische groei van de jaren vijftig en zestig, zij het aanzienlijk minder dan bijvoorbeeld de Bondsrepubliek. Bovendien ontving Oost-Duitsland vanaf de jaren vijftig tot het begin van de jaren tachtig aanzienlijke fondsen van de Sovjet-Unie. Die kreeg het paradoxaal genoeg ook van de grote vijand, de Bondsrepubliek. Deze factoren hielden het systeem tot in de jaren tachtig in stand.

De welvaarts kloof met het Westen was gedurende de hele periode groot. Vanaf 1954 begonnen de Oost-Duitsers hun levensstandaard bovendien ook zelf te vergelijken met die van West-Duitsland (p.89). De rijkdom van de Bondsrepubliek was in het begin van de jaren vijftig letterlijk één metrohalte verderop, maar voor de Oost was die onbereikbaar. Dat zou zo blijven tot de val van het regime in november 1989. De Oost-Duitse economie kabbelde zonder enige innovatie voort, vooral op de been gehouden door Russische en West-Duitse kredieten.

De leiders van de DDR leken zich daar nauwelijks van bewust. Steiner schetst een onthutsend beeld van vooral Honecker en de partijleiding, die elke hervorming afwezen 'and quite obviously did not understand the signals' (p.177). In de jaren tachtig kwamen echter steeds minder en bovendien slechtere consumentenproducten beschikbaar, één van de belangrijkste redenen van de ondergang van het regime en daarmee van de Oost-Duitse economie: 'The system's limits were, principally, a consequence of the inflexibility and the inadequate incentives of the control mechanism, as well as of the basic economic-policy decisions that were made at the expense of economic capital' (p.193). Op 3 oktober 1990 hield de DDR op te bestaan.

De hier besproken boeken geven een fraaie analyse van twee uiteenlopende kanten van het Sovjet- en DDR-regime. In de kern waren zowel de planeconomie als het antifascistische onderwijs erop gericht de socialistische heilstaat glansrijk af te laten steken tegen de kapitalistische Bondsrepubliek en het Westen. Daar slaagde deze politiek nauwelijks of in het geheel niet in. De boeken van Blessing en Steiner geven ons meer inzicht in de oorzaken daarvan en in het wonderlijke experiment van de DDR.

Martijn Lak

Erasmus Universiteit Rotterdam

In het licht van de publicatiehousse over '1968' die in het herdenkingsjaar 2008 een voorlopig hoogtepunt bereikte, lijkt *Eine Welt zu gewinnen* als mosterd na de maaltijd te komen. Niets is echter minder waar. Niet alleen gaat deze bundel terug op een al in 2006 in Wrocław georganiseerd congres, maar bovenal is het de transnationale benadering die de bundel een historiografische waarde geeft die boven het *commemorative momentum* van 2008 uitstijgt. Waar de collectieve herinnering en de historiografie de 'beweging van '68' doorgaans plegen te plaatsen in nationale kaders, sluit *Eine Welt zu gewinnen* aan bij het kleine, maar groeiende corpus geschiedwerken dat '1968' ziet als een transnationale culturele revolutie. Van de acht bijdragen die ingaan op de protestbeweging in Duitsland, Nederland, Frankrijk en Polen, heeft de helft een expliciet comparatief of transnationaal karakter.

NIEUWSTE TIJD

'1968' als transnationale culturele revolutie

Hanco Jürgens, Jacco Pekelder, Falk Bretschneider en Klaus Bachmann eds., Eine Welt zu gewinnen! Formen und Folgen der 68er Bewegung in Ost- und Westeuropa (Leipziger Universitätsverlag; Leipzig 2009) 165 p., €24,- ISBN 9783865833570

De strekking van de eerste bijdrage zal de geïnformeerde Nederlandse lezer bekend voorkomen. James Kennedy presenteert hier de bekende these uit zijn proefschrift *Nieuw Babylon in aanbouw* dat de jaren zestig in Nederland relatief rustig zijn verlopen dankzij de inschikkelijkheid van de politieke elite. Niek Pas voegt daarentegen een nieuwe dimensie toe aan zijn eigen proefschrift

over Provo, door de beeldvorming en doorwerking van Provo in West-Duitsland te schetsen. Pas laat zien hoe Provo ook de Duitse pers wist te bespelen en hoe de beweging in de Frankfurter studentenbeweging en in de Berlijnse Kommune 1 weerklank vond. Juist het feit dat provoceren voor Provo geen ideologie maar een activiteit was, bevorderde de West-Duitse identificatie met deze Nederlandse protestbeweging. De consequentie was wel dat Provo voor de Duitse protestbeweging uiteindelijk

weinig meer dan een 'inspiratiebron' of een 'mind-opener' zou zijn.

Ook Peter van Dam richt zich op de beeldvorming van het studentenprotest in de jaren zestig en vergelijkt de berichtgeving in Nederlandse en West-Duitse kranten tussen 1965 en 1970. De Duitse pers was opvallend unaniem in de verwerping van geweld en in de zorg om de jonge democratie. Wie zich gewelddadig of ondemocratisch opstelde verloor al snel de sympathie van de pers. Dat in Nederland de *goodwill* van de pers werd bepaald door de mate van compromisbereidheid van de partijen die tegenover elkaar stonden, sluit interessant genoeg aan bij Kennedy's these van het polderkarakter van de Nederlandse jaren zestig. Toen vanaf 1968 het studentenprotest verhardde, keerden de Duitse kranten zich – in tegenstelling tot de Nederlandse – *en bloc* tegen de studentenbeweging. Hiermee concludeert Van Dam niet alleen dat de Nederlandse studentenprotesten maatschappelijk sterker ingebed waren, maar tevens dat de basis voor de uitsluiting van het links-radical gedachtegoed uit het Duitse politieke debat al in de jaren zestig gelegd was.

Jacco Pekelder sluit hierbij aan in die zin dat hij aan de hand van de geschriften van de linkse sociaalpsycholoog Peter Brückner onderzoekt hoe in de jaren zeventig de links-radical *Außerparlamentarische Opposition* omging met het terroristische geweld van linkse splintergroeperingen zoals de RAF. Door het terroristische geweld te verwerpen op basis van de argumentatie dat de RAF juist tot geweld gekomen was doordat zij zich de rechtse criminalisering van links toegeëigend en gesublimeerd had, maakte Brückner de weg vrij voor een geweldloze, hoopvolle en daarmee moreel superieure 'linkse identiteit'. Grégory Salle, als onderzoeker verbonden aan het Centre Lillois d'Etudes et de Recherches Sociologiques et Economiques, onderzoekt de links-radical kritiek op het gevangeniswezen in Duitsland en Frankrijk. In beide landen was het bij uitstek het functioneren van het gevangeniswezen dat werd aangegrepen om het repressieve karakter van de kapitalistische machtsstructuur te tonen.

De bijdragen die de brug met Oost-Europa slaan zijn van de hand van Jerzy Eisler, directeur van het Warschauer departement van het Poolse Instituut voor Nationale Herinnering, en van Klaus Bachmann, hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Wrocław. Eisler schrijft de geschiedenis van 'maart 1968', de Poolse tegenhanger van de Praagse Lente. Uit zijn bijdrage blijkt hoe moeilijk het is om bewegingen te typeren. Enerzijds betoegt Eisler dat maart 1968 niet zozeer een studenten-

protest, maar een opstand van de gehele 'jonge generatie' – arbeiders inclusief – was, om vervolgens in vergelijking met het Westen het generationele karakter van de Poolse protestbeweging weer te relativiseren. Bachmann laat een minder radicaal beeld zien van de naoorlogse generatie in Polen. Aan de hand van een zeer waardevolle en vooralsnog onderbenutte bron, de datagegevens van de relatief staatsonafhankelijke Poolse enquêteur OBOP, toont hij dat de waardeoriëntaties van de Poolse jeugd zich in de jaren zestig en zeventig tegengesteld ontwikkelden aan de waardeoriëntaties van de West-Europese jeugd. Een vergelijkbare onvrede met de verstarde opvattingen van de oudere generatie leidde in Polen meer tot het zich terugtrekken in het privéleven dan tot het ontstaan van publiek politiek engagement.

De laatste bijdrage is de enige die ingaat op de *herinnering* van 1968. Alexandra Oeser, als socioloog verbonden aan het Institut d'Etudes Politiques de Toulouse, presenteert een casestudy uit haar *oral history*-project naar de wisselwerking tussen de herinnering aan het deel zijn van de generatie van '68, en interpretaties van het nationaal-socialistische verleden bij Hamburgse geschiedenisdocenten. Op persoonlijke en begripvolle wijze laat ze zien dat '1968' niet zozeer een interpretatiekader is voor de herinnering aan het nationaal-socialistische verleden, maar dat de verknoping van retrospectieve legitimatie voor de beroepskeuze en politiek engagement met autobiografische en familiale herinnering maakt dat '1968' een 'filter' is waardoor het nationaal-socialistisch verleden herinnerd wordt.

Hoewel het duidelijk is dat in *Eine Welt zu gewinnen* West-Duitsland centraal staat en een omvattender trans-Europese geschiedenis van '1968' zonder Praag en Parijs niet geschreven kan worden, biedt de bundel een goed inzicht in de mogelijkheden en moeilijkheden van de interpretatie van '1968' als transnationale culturele revolutie. De belangrijkste les die we kunnen trekken is dat wanneer een transnationale geschiedenis kans van slagen wil hebben, het de wisselwerkingen en 'transfers' tussen de verschillende nationale bewegingen en contexten moeten zijn die object van onderzoek worden. De bijdragen van Peter van Dam en Niek Pas zijn hier uitstekende voorbeelden van. Willen we, zoals Jerzy Eisler, in een vergelijking de aard van de verschillende nationale protestbewegingen vaststellen, dan bestaat het gevaar te verzanden in een oeverloos spel van begripsbepalingen.

Robbert-Jan Adriaansen

Erasmus Universiteit Rotterdam